

93. Alföldi pásztorszállás az 1850-es években

94. Jobbágysorból szabadult ráckevei
telkes gazda

95. Parasztsorú kisnemes

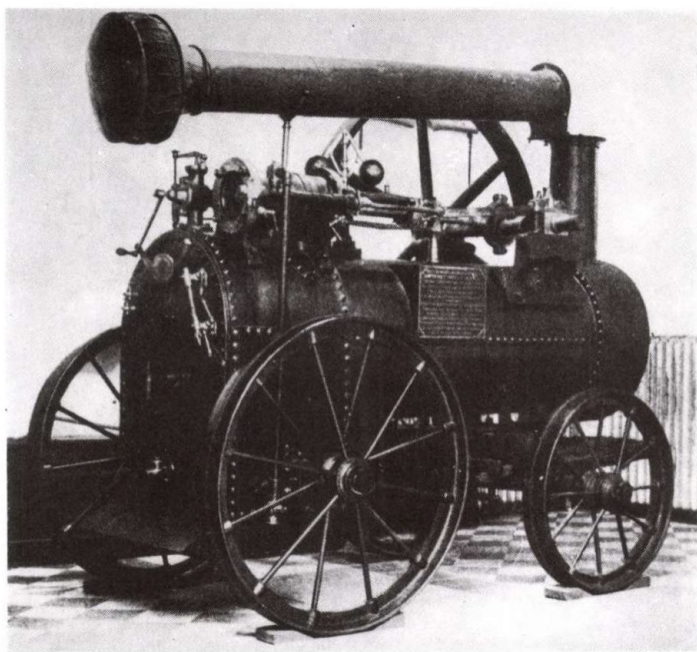
96. Kecskeméti mulatság 1853-ban

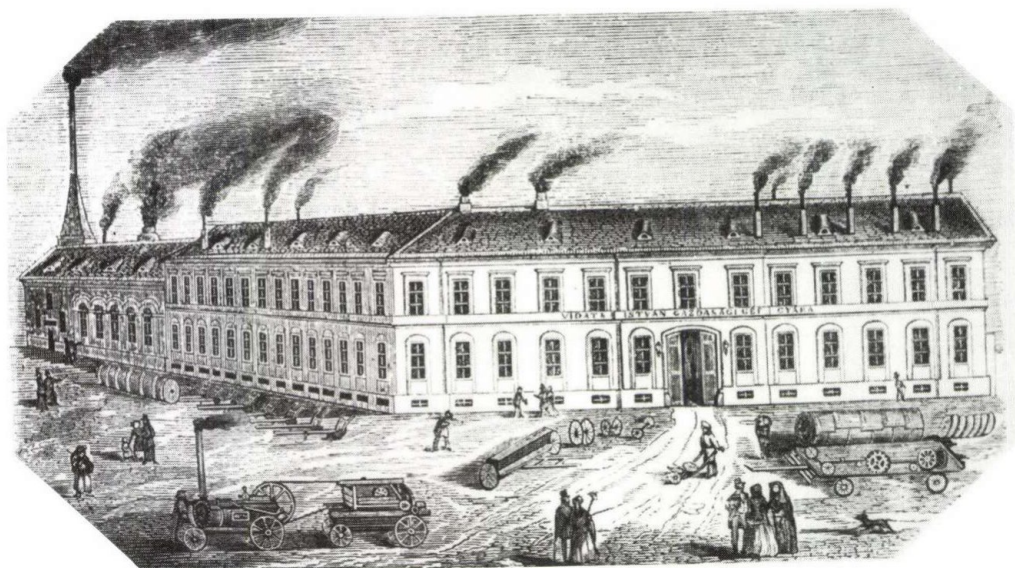
97. Savanyó Jóska betyár elfogatása. Faragott tükrös a Somogy megyei Nagyatádról

98. Gazdasági cselédek és előjáróik Bésán báró tolnai birtokán az 1860-as évek második felében

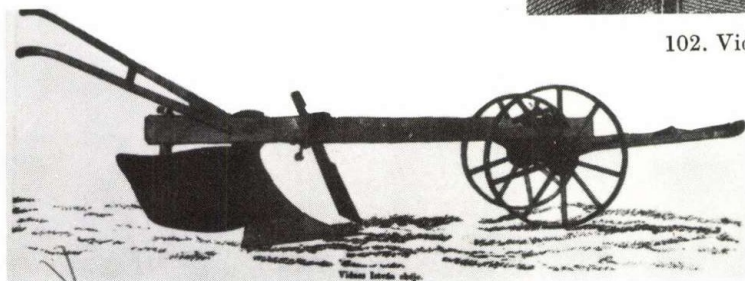
99. Az első magyarországi cséplőmozdony.
1853-ban hozatta Angliából Fehér József törökbecsei birtokos

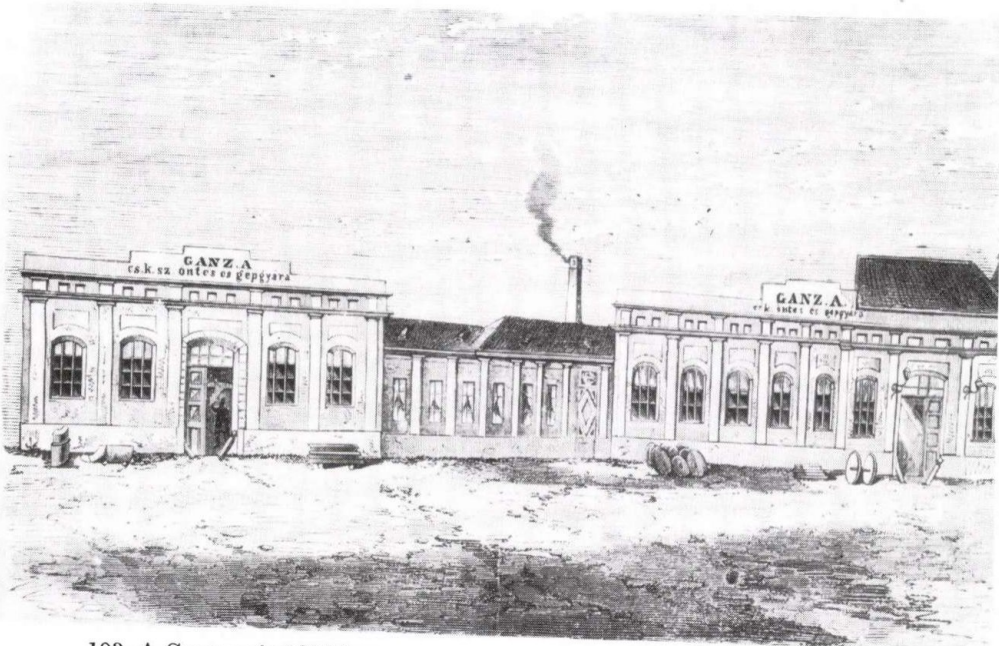
100. Vidats István
mezőgazdasági gépgyára Pesten

101. Vidats-eké

102. Vidats István

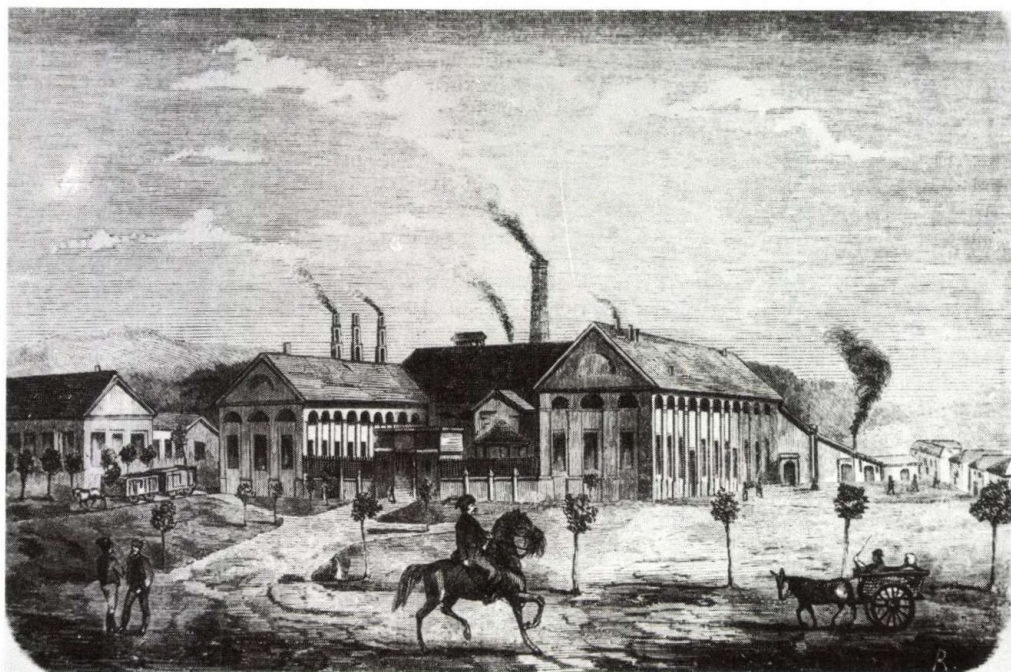

103. A Ganz-gyár 1862-ben

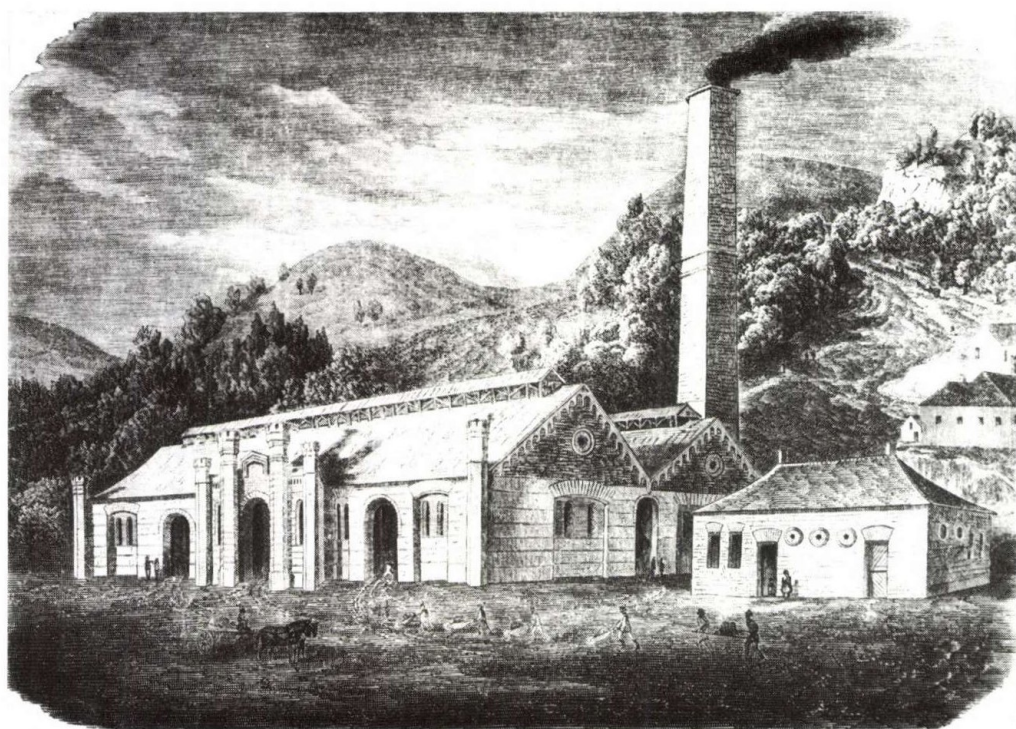
105. A Ganz-gyár emlékérmé 1867-ből
a százvezredik kéregöntésű vasúti kerék
gyártása alkalmából

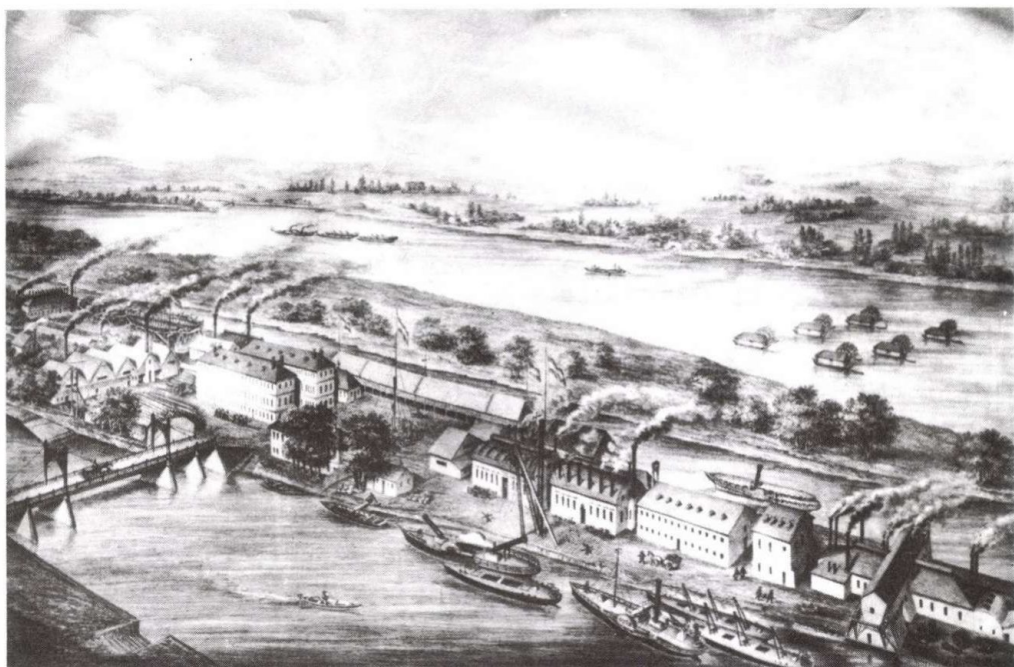
104. Ganz Ábrahám 1867-ben

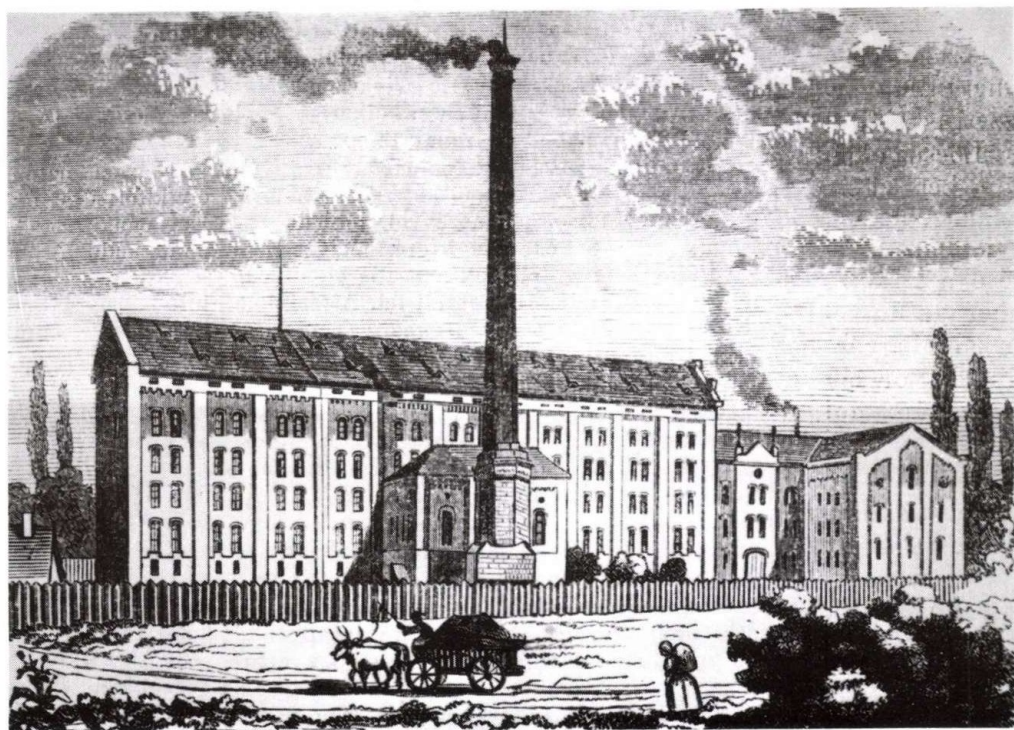
106. Az ózdi vasgyár 1864-ben

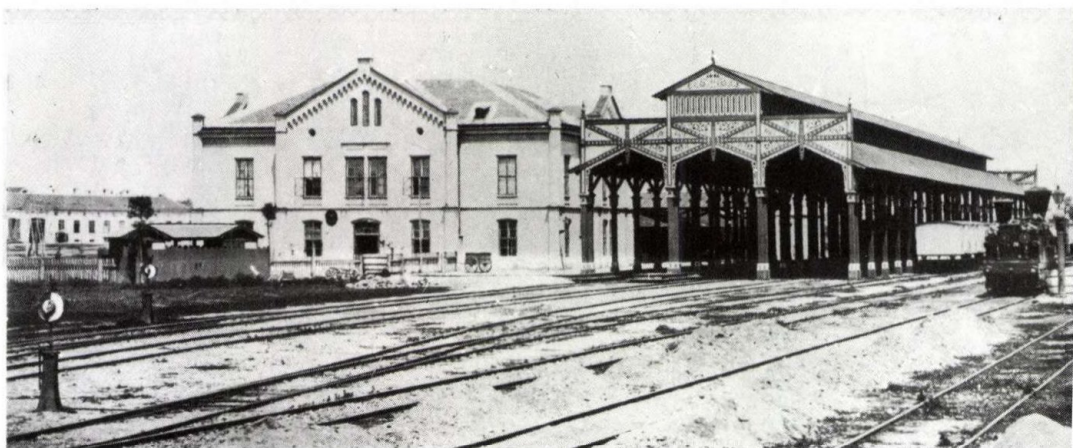
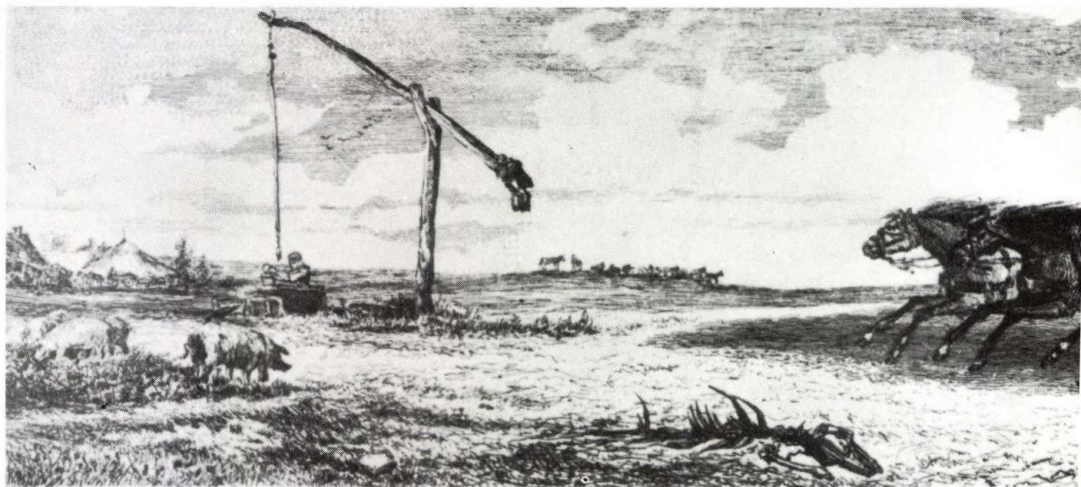
107. A borsodnádasdi lemezhengermű 1864-ben

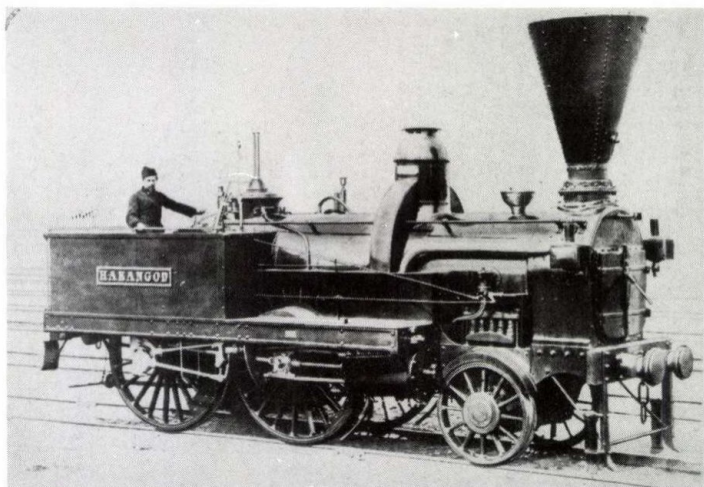
108. Az óbudai hajógyár 1858-ban

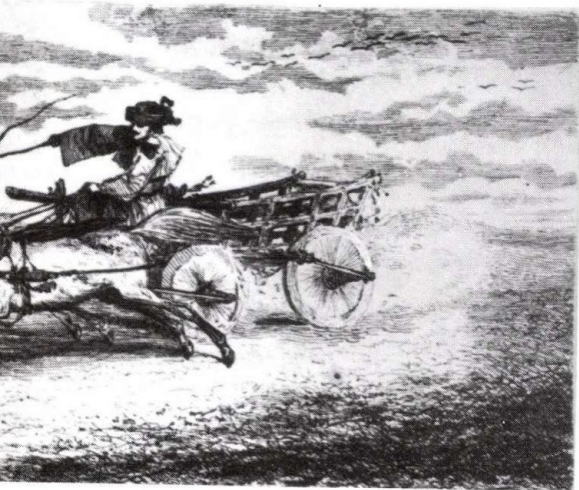
109. A Pannónia gőzmalom Pesten

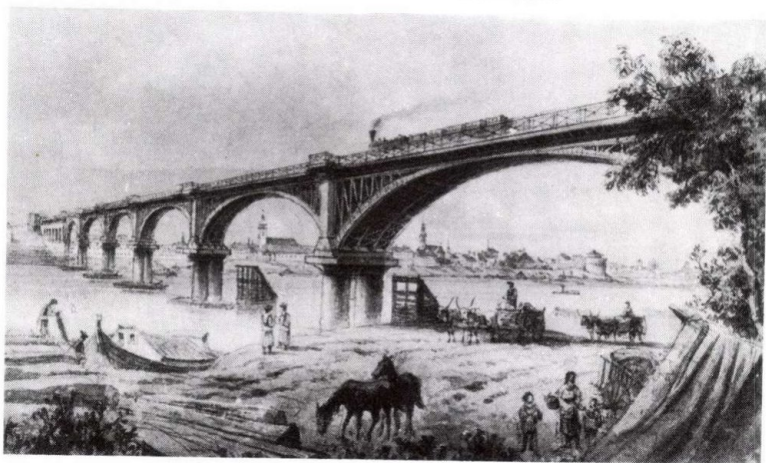
111. A debreceni pályaudvar
1858-ban

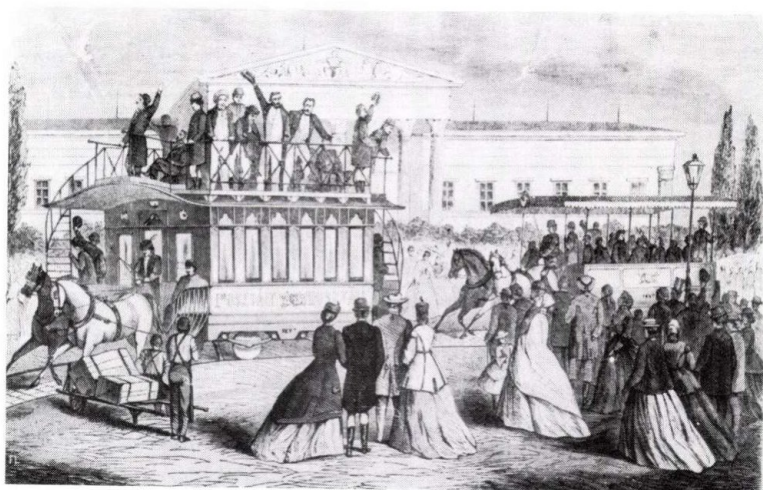
112. A Tiszai Vasút
mozdonya 1857-ben

110. Parasztszekér az Alföldön

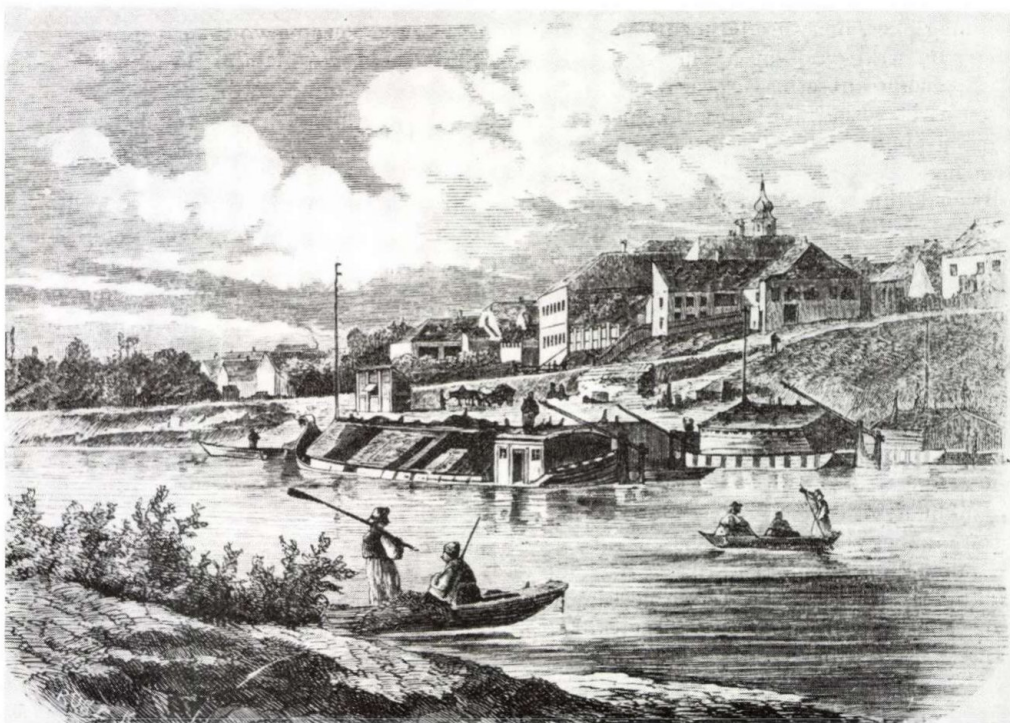
113. A szegedi vasúti híd az 1850-es
években

114. A pesti lóvasút
1866-ban

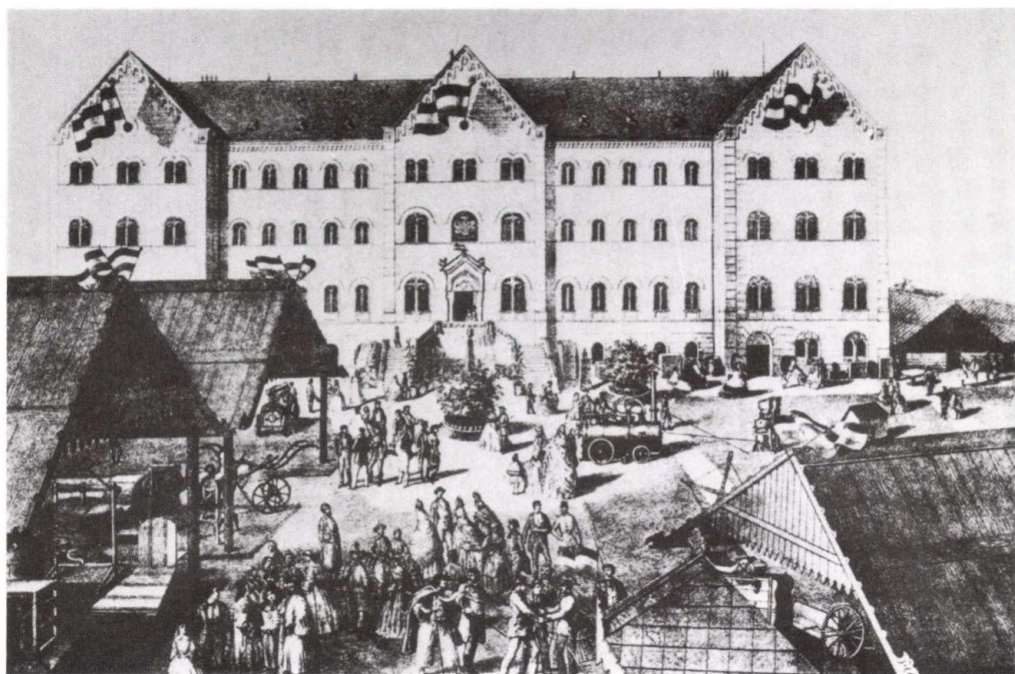
115. Gabonás hajók Győrben az 1860-as években

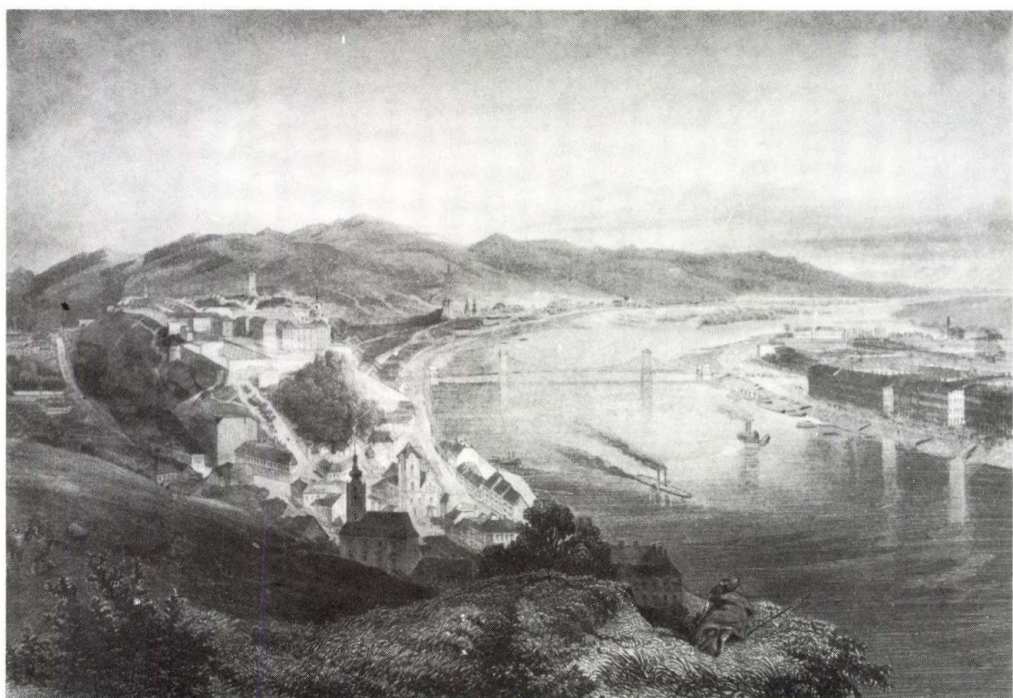

116. Gabonás hajók a bajai kikötőben az 1860-as években

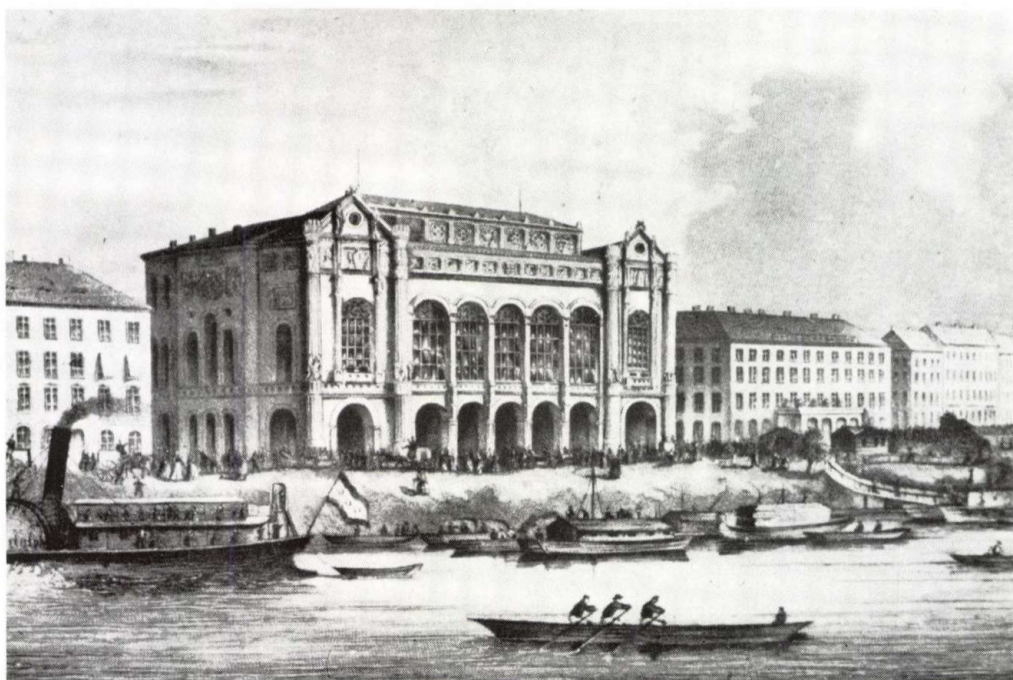

117. A Medárd-napi vásár Pesten

119. Buda és Pest látképe a Gellérthegyről az 1850-es években

120. A pesti Duna-part a Vigadóval az 1860-as években

KOLOZSVÁR FŐTERE.

121. Kolozsvár főtere 1853-ban

122. Kecskemét főtere az 1860-as években

123. Az Alter és Kiss divatáruüzlet hirdetése 1863-ból

124. Szabadkai polgárasszonyok 1863-ban

125. Vidám élet a Duna jegén Pesten 1864 januárjában

126. A pesti ínség-bazár 1864-ben

binál gyorsabban változó erőviszonyoknak megfelelő új csoportosulások jöttek létre. Kiemelkedtek egyesek – nemritkán a mellékfoglalkozásként kereskedelmi vagy vállalkozói tevékenységet folytató parasztok sorából –, akik társaiknak elébevágva, majd az elerőtlenedettek parcelláit is felvásárolva, gazdaságilag a középbirtokosság alsó szintjét közelítették meg.

A parasztgazdaságok egy részének területgyarapítása mellett, nem ritkán azzal egybekapcsolva fokozódott a termelés intenzitása a művelési ág változtatása révén is. A birtokrendezések előrehaladásával párhuzamosan terjedelmes kaszálók és legelők kerültek feltöresre, visszaszorították a nádasok birodalmát, helyel-közzel erdőt irtottak, bozótost égettek fel, korábban használatlan területeket hódítottak el a természettől. Különösen az Alföldön törtek fel számottevő legelőterületet, szoros összefüggésben a külterjes állattenyésztés visszaszorulásának felgyorsulásával és erős kölcsönhatásban a nagyhatárú települések parasztságának minden korábbit meghaladó ütemű tanyára áramlásával. Ennek során egyedül Szeged határában a feltört városi legelőkön közel 1700 kisbérő vert tanyát az 1850-es, 1860-as években. Összefoglalóan elmondhatjuk, hogy az önkényuralom korának parasztsága az eljövendő fejlődést alapozó munkájával, a politikai elnyomás és a birtokrendezések zaklatott időszakában is azt tanúsította, milyen roppant energiákat szabadított fel a jobbágyrendszer szétzúzása.

Míg a kisnemesi rétegek zömének gazdálkodása csak kevésbé különbözött a jobbágyorsból szabadult birtokos parasztokétól, s a ledolgozás igénybevétele folytán gazdaságvitelüket – sőt a középbirtokos nemesség jelentős hányadának gazdaságvitelét is – a paraszti termelés technikai színvonala határozta meg, addig az úri birtokosság tekintélyes része már jócskán előrehaladt a tőkés termelés követelményeinek érvényesítésében. Az uradalmak és a jelentősebb középbirtokos gazdaságok nagy része a robotoltató majorsági gazdálkodásról közvetlenül tért át a tőkés rendszerre. Jó néhány volt földesúr azonban bérő (sok esetben még csak birkatenyésztő árendás, fölös munkaerővel bíró parasztgazda, növekvő számban azonban gazdatisztból vagy terménykereskedőből lett tőkés bérő) kezére adta egész birtokát. Sok esetben a birtokos egyes üzemegységeket házi kezelésben tartott, arra összpontosítva felszerelése és tőkeereje zömét, míg a többit haszonbérbe adta. A kapitalista bérletrendszer angliai, a ledolgoztatás és részes munkáltatás kelet-, illetve dél-európai és a feudá-

lis eredetű nagybirtok vezető szerepét biztosító poroszországi gazdálkodás számos jellegzetességét fonta egybe a magyar birtokos osztály vezető rétege már a tőkés termelés kibontakozásának időszakában.

A kapitalizálódó termelés szervezeti és technikai fölénye kezdetben a birtokrendezés által nem zavart önálló üzemegységekben, uradalmi pusztákon bontakozott ki, míg a birtokosságnak a parasztközségek határában elterülő földjein csak az elkülönítés után érvényesülhetett. A birtokrendezés előrehaladtával, a pénztőkehiány enyhülésétől és a piacviszonyok alakulásától függően gyarapodott a gazdaságok felszereltsége, szorult vissza a ledolgozás, nőtt a bér munkások igénybevétele. A cselédség létszáma általában a tőkés termelésre áttérő földesúri gazdaság majorsági igaerejével arányosan növekedett. Derékhadát az ökörrrel, lóval dolgozó béresek, kocsisok alkották. Rajtuk kívül a gazdaság szerkezetétől függően láttak el szakértelmet kívánó feladatot a juhászok, pásztorok, vincellérek, kertészek és a gazdaság mesteremberei, a hagyományos munkakörben foglalkoztatott faragó bérestől a technikai képzettségű gépészig. A kapitalista üzemvitel követelményeit mind céltudatosabban érvényesítő uradalmi tisztségviselők irányították és „fegyelmezték” a cselédséget, amelynek számbeli gyarapodása a legfejlettebb gazdaságokban addig tartott, amíg el nem érte az egész esztendei folyamatos munkával azonos munkakörben foglalkoztathatók létszámának a maximumát. Mellettük részes aratókat, nyomtatókat, cséplőket, kukorica- és krumpliföldet vállaló feleseket, harmadosokat, a dohánytermesztés, illetve a cukorrépa művelés vándormunkás specialistáit, kukásokat, summásokat és mindezek kiegészítésül az alkalmi feladatok ellátására növekvő számban napszámosokat alkalmaztak az uradalmak.

A tőkés termelésre való áttérés kezdetén sokfelé, különösen a településektől távol eső, korábban inkább csak legelőnek használt, majd feltört és gabonával bevetett pusztákon a betakarítás idején munkaerőhiány jelentkezett. Ez szerepet kapott a mezőgazdasági gépek beszerzésére nagy hírveréssel indított akciókban. A munkaerő spontán és telepítésekkel is előmozdított áramlása, a nincstelen és a nyomorparcellás parasztság rákényszerülése a bér munka meg a részes munka feltételeinek vállalására, a drága arató- és kaszálógépeket – egykorú vallomás szerint – ijesztgető szerepre, a náluk mégiscsak olcsóbb munkások rész-, vagy béremelési törekvéseinek ellensúlyozására kárhóztatta. Nevezetesebb változást

hozott, hogy a fejlettebb gazdaságok sorra szakítottak a nyomásos rendszer primitív változataival, s vagy közvetlenül, vagy átmeneti formák útján az ugart kiiktató, a növények egymásutánját korszerű agronómiai és üzemszervezési megfontolások szerint szabályozó váltógazdaságra tértek át. Űzemeikben általánossá vált a vastestű, sőt helyenként már a teljes egészében vasból készült eke használata. A szelelőrostákon tisztított magot időben és jól végzett szántásba vetették, sok helyütt már vetőgéppel. Ellentétben az arató- és kaszálógéppel, a lóval működtetett cséplőjárgány, majd az 1850-es évek elején felbukkanó gőzcséplőgép (első példányát emigráns segítséggel szerezte be Londonból egy tolnai közép-birtokos) viszonylag gyors ütemben terjedt el, s az 1860-as években már kibontakozóban volt fordulatot hozó szerepe a Dunántúl és az Alföld nagy- és középbirtokain. 1863-ban a magyar mezőgazdaságban alkalmazott, szinte kivétel nélkül cséplőgépet működtető gőzgépek száma 194, lóereje 1603 volt, mintegy tízszerese a lajtántúli mennyiségnek, oda nem értve a velencei tartományt, amelynek gépellátottsága felülmúlta a hazait. Minderre más, fejlettebb munkaeszközök, köztük a sorművelés térhódításával szoros kölcsönhatásban megjelenő ekeka elterjedésével és azzal párhuzamosan került sor, hogy gyökeret vert a vetett takarmány termesztése, és minden más ipari növényt meghaladó mértékben terjedt a cukorrépáé. Ugyanakkor a legelők és a természetes kaszálók területének a megfogyatkozása nemcsak a kis-, hanem a közép- és nagybirtok zömén is lassította az állattenyésztés fejlődését. Néhány fejlettebb gazdaság azonban a vetett takarmány kívánatos arányának biztosításával a földművelés és állattenyésztés új, a nyomásos rendszerben megvalósultnál jóval magasabb szintű összhangjának megteremtése irányába haladt már.

Történetkutatásunk eredményei még nem elégségesek arra, hogy számszerűen mutassuk be az önkényuralom korában a mezőgazdaságban végbement összfejlődés mértékét és arányait. Néhány vonatkozásban azonban érzékelhető a fejlődés ténye és iránya. Magyarország földadó szempontjából nyilvántartott területét (a Vajdasággal, a Bánsággal és a Partiummal együtt, de Erdély, Horvát-Szlavonország és a határőrvidékek nélkül) 1853-ban 33,6, 1865-ben 36,7 millió kat. holdra tették, amiből 31,6, illetve 34,1 millió kat. holdat minősítettek adóztatható termőterületnek. Tizenkét esztendő alatt tehát – e részben becslés, részben felmérés alapján közzétett s mindenképpen kritikusan kezelendő adatok

szerint – a mező- és erdőgazdaságilag hasznosított terület legalább 2,5 millió kat. holddal gyarapodott volna. A termőterületnek az 1860-as évek derekán – a hivatalos kimutatások szerint – a szűkebb Magyarországon mintegy 40,4%-a volt szántóföld, ami összeurópai viszonylatban közepes szintűnek mondható. (Hozzá kell tennünk, hogy a korszak vezető statisztikusa, Keleti Károly szerint – mivel a legelőfeltörések egy részét még nem vették számításba – a szántóföld aránya lényegesen magasabb volt.) Horvát-Szlavonországban a szántóföld a termőterület alig 30,7%-át, a Határőrvidéken 29,5, Erdélyben pedig csupán 26,2%-át tette ki. Az 1860-as évek derekán – nagyon is hozzávetőleges adatok szerint – az ugar, a nyomásos rendszer térfoglalásának ez a jellegzetes mutatója a szűkebb Magyarországon a szántóterület 17,92%-ára, Horvát-Szlavonországban 10,95%-ára szorult vissza; Erdélyben viszont még a szántóterület egyharmadát és a Határőrvidéken is közel annyit, vagyis 31,1%-át foglalta el.

A szűkebb Magyarországon a szántóterület 58,21%-án termeltek gabonát, 13,85%-án kukoricát, míg a burgonya, a főzelékfélék, az ipari növények és a vetett takarmány termelésére az összterület alig 10%-a jutott. A „magyar tartományok” gabonatermése – korántsem felméréseken alapuló és így csak hozzávetőlegeseknek tekinthető becslések szerint – legalább 20–30%-kal növekedett, jóval gyorsabb ütemben tehát, mint a népesség. A legnagyobb arányú a búzatermés növekedése volt. Egykorú becslés szerint a betakarított búza mennyisége 1847 és 1868 között majdnem megkétszereződött. Ez mindenekelőtt az árugabona iránti kereslet növekedésével függött össze (a magyarországi gabonaexport – elsősorban a búzakivitel – ugyanebben az időszakban mintegy hatszorosára, egyes becslések szerint ennél is többre emelkedett), és szoros kölcsönhatásba került a vetésszerkezet átalakulásával, a gabonafélék közül legfőképpen a mind kevésbé piacképes kétszeresnek, a búza és a rozs keverékének a visszaszorulásával. A gabonaexport viszonylag gyors ütemű fokozását a termésnövekedés mellett nem kevésbé az tette lehetővé, hogy a kapásnövények térhódításával párhuzamosan tovább növekedett a burgonya és a kukorica közvetlen és közvetett szerepe a népélelmezésben. A kapásnövények és a takarmányfélék termésnövekedésének még a felbecsülésére sincs kellő alap. A dohánytermesztés a dohánymonopólium bevezetése ellenére olyan lendületet vett, hogy a pénzügyi hatóságok 1858 és 1860

között már felére csökkentették a dohányültetésre engedélyezett földterületet. A javuló termesztési eljárások folytán a jelek szerint az átlagtermés számottevően növekedett.

A szőlők összterülete a rendelkezésre álló források egy része szerint keveset változott, az adóhatóságok összesítései ellenben azt mutatják, hogy 1853 és 1865 között közel 15%-kal nőtt. Részletadatok tanúsága szerint míg az 1849 után ismét dézsmával terhelt szőlők átlagtermése alig emelkedett, gyors ütemű volt az új ültetésű, sőt a megváltott szőlők termésnövekedése is. A bortermés alakulására vonatkozó adatok több száz százalékos különbséget mutatnak, amit egyfelől a szüreti eredmények nagy kilengést mutató tényleges ingadozásai, másfelől a felmérést nélkülöző statisztikák kirívó eltérései magyaráznak. Az európai közepes értékeknek megfelelő szinten mozgott az erdőterület aránya, de az országon belül nagyon is egyenetlen megoszlásban. A szántóföldben szűkölködő hegyvidéki övezetekben túltengett az erdő, míg az alföldi síkság fátlan-sága egyszerre korlátozta a gazdasági fejlődést, és sok vonatkozásban a népesség lakásvizonyainak, életkörülményeinek a kívánatos átalakulását is.

A legelők és rétek kiterjedése fokozatos csökkenésük ellenére még meghaladta az összbirodalmi és az európai átlagot, minőségük azonban csak viszonylag alacsony állatszám eltartására tette képessé őket. A szarvasmarha-állomány, becslés szerint, az 1850-es években közel 20%-kal, a lóállomány valamivel kevesebbel gyarapodott, de az ismételt pusztító állatvész és a rettenetes 1863. évi aszály a fejlődést megtorpantotta, sőt a marhaszámot az 1860-as években némileg vissza is vetette. A rendelkezésre álló hivatalos statisztikai adatok szerint a juhok száma ütemesen növekedett, de egyes források a korábbi számlálások idején tapasztalt nagyarányú eltitkolásra utalnak, és feltételezhetővé teszik, hogy a juhállomány később visszaesésbe csapó megrekedése már e korszak végén kialakult. A sertésállomány számbeli stagnálása mögött – a részadatok tanúsága szerint – feltehetően két ellentétes tendencia húzódott meg. Csökkenésnek indult az extenzíven tartott, makkoltatott csürhék száma és állománya, ugyanakkor fokozódott az intenzív tartás. Az állatállománynak a lakosság számához viszonyított aránya, hozzávetőleges adatok szerint, a szarvasmarhák esetében éppen csak megfelelt az európai átlagnak. A ló- és sertésállomány aránya viszont jelentősen, a juhoké

pedig némileg kedvezőbbnek bizonyult a kontinens átlagánál. Ugyanakkor a jószágok súlyát, tej-, illetve gyapjúhozamát tekintve a hazai adatok elmaradást mutatnak az összehasonlítási alapul szolgáló európai átlagértékekhez mérten.

A magyar mezőgazdaság az önkényuralom korában még csak kibontakozóban volt a feudális gazdálkodásra jellemző viszonyok közül. De az elmaradottságból való kibontakozása, amihez mindenekelőtt a jobbágyszabadítás lendülete segítette, egyben azt is jelentette, hogy az átmenet nehézségeit leküzdve alapot teremt a további, immár rendszeres növekedés számára.

3. A KÖZLEKEDÉS ÉS AZ ÁRUFORGALOM FEJLŐDÉSE

Annak felismerése, hogy a közlekedés gyökeres átalakítása – s általa a személy- és áruforgalom előmozdítása – egyik alapfeltétele a gazdasági-társadalmi fejlődésnek, egyidős volt Magyarországon a feudalizmus válásából való kiútkereséssel. A reformkorban indult meg a gőzhajózás, láttak hozzá ténylegesen az Al-Duna és a Tisza szabályozásához, adtak át a forgalomnak a forradalmat közvetlenül megelőzően 178 km-nyi vasútvonalat, 1848-ban pedig törvénybe iktatták Magyarország megépítendő vasúthálózatának átfogó tervét. A vasút volt az, aminek a fejlesztési üteme, építési módja és iránya a legtöbb vitát váltotta ki, s méltán, hiszen a kapitalizmus korai szakaszában ténylegesen a gazdasági-társadalmi összfejlődés legfontosabb technikai feltételének bizonyult. A forradalom leverését követő rövid megtorpanás után új lendülettel folytatódott a vasútépítés. A pályának az 1848. évi 178 km-ről az 1866. évi 2160 km-re való meghosszabbodása óriási jelentőségű fordulatot hozott a magyar közlekedés fejlődésében. A részben már korábban kiépített Pest és Pozsony közötti vonalat 1850 végén adták át a forgalomnak. Szegedet 1854-ben, Temesvárt és Debrecen 1857-ben, Nagyváradot és Aradot 1858-ban, Miskolcot 1859-ben kapcsolták az európai vasúthálózathoz. A dunántúli vasutaknak a triesztivel létesített összeköttetése 1860-tól nagyarányú tengeri szállítást tett lehetővé. A jórészt francia, kisebb részben birodalmi, angol, olasz, belga és délnémet tőkével alakított vasúttársaságok nemcsak az építési koncessziókat szerezték meg, hanem a már megépült hálózat fővonalait, köztük a reformkorban építetteket is. A vasút-

társaságok egyidejűleg tettek eleget a birodalmi hadvezetés szempontjainak, a Magyarország gazdasági és politikai beolvasztására irányuló törekvéseknek és saját üzleti érdekeiknek. Egyik elsődleges céljuk az volt, hogy az általuk megszerzett magyarországi feketeszéntelepek bányakincsének közvetlen vasúti szállítását biztosítsák. Ez is magyarázza azt a sietséget, amellyel az Alföldet átszelő, a krassó-szörényi bányavidéknek tartó fővonalat kiépítették. Azzal pedig, hogy a magyar hálózatot az ugyancsak őket uraló birodalmi vasúrendszer függvényévé tették, ketős céljuk volt. Egyfelől a szállításból eredő közvetlen haszon biztosítása, másfelől a lajtántúli nagypolgárság azon törekvésének szolgálata, hogy a vasúthálózat is a birodalmi piac egységesítését mozdítsa elő a magyarországi agrártermékek és nyersanyagok, valamint a lajtántúli iparcikkek cseréjének fokozása révén. Ezért is kapcsolták például a Horvátországon átvezető fiumei vasút hazai tervének elvetésével a tengernek tartó magyarországi vonalakat a triesztihez. Ezért nem jutott pénzügyi támogatás azoknak a Pest-vidéki ipar fejlesztése szempontjából jelentős vasúti terveknek, amelyek a hazai tulajdonban álló salgótarjáni bányavidéket kívánták összekapcsolni az ország központjával. Noha 1848-ban a magyar országgyűlés „szentesített” törvénnyel utasította a kormányt, „hogy Budapesttől mint a haza szívéből a határszélekig irányzandó 6 új vaspályavonalakat... tervezzén”,¹ s a fiumei vonal építését tüstént kezdesse meg, majd sürgető feladatként iktatta újabb (az uralkodó által már nem szentesített) törvénybe, hogy Pestről Kolozsváron és a Székelyföldön át az Ojtozi-szorosig vasút építendő, az önkényuralom közel két évtizede kevésnek bizonyult Magyarország és Erdély vasúti összeköttetésének a megteremtésére. Miután közvetlen érdekeiket biztosították, a nagy vasút-társaságok magyarországi építési aktivitása erősen lecsökkent. 1860-tól a kiegyezés megkötéséig évi átlagban jóval kevesebb vasutat építettek, mint az 1850-es években. „A vasutakat az idő hozta és nem Ön, drága Kegyelmes Úr”² felelte Széchenyi a Bach által a rendszer dicséretére írott Rückblicknek a vasútépítkezésekre is hivatkozó önünneplésére. Eh-

¹ 1848. XXX. tc. 3. §. Magyar Törvénytár. Szerk. MÁRKUS DEZSŐ. 1836–1868. évi törvények. Bp. 1896. 253.

² Gróf Széchenyi István döblingi irodalmi hagyatéka. Kiad. KÁROLYI ÁRPÁD és TOLNAI VILMOS. III. Bp. 1921–1925. 479. (Fordítás a német eredetiből).

hez nemcsak azt indokolt hozzáfűzni, hogy „az idő” követelményei az érdekek révén érvényesültek, hanem azt is, hogy a magyarországi vasútépítés üteme korántsem volt egyedülálló. Nemcsak Nyugat-Európában, hanem az 1860-as években már a cári Oroszországban is gyorsabb ütemben folyt a vasutak építése. A Habsburg-birodalomban egyébként az önkényuralom korában a vasutak építésére és felszerelésére fordított állami kiadások összegéből alig 21% jutott a „magyar tartományokra”, ami nemcsak a terület és a lakosság szerinti arányoktól maradt nagyon el, hanem a birodalom közterheiben való kényszerű részvétel mértékétől is.

A vasutak óriási jelentőséghez jutottak az áruforgalom lebonyolításában. Az 1860-as évek derekán a magyarországi vasúthálózat forgalma – közel 2 millió személy szállítása mellett – elérte az évi 27 millió mázsát. (Nyugat-Európához mérten e számottevő eredmények is eltörpültek. Azonos lakosságszámhoz viszonyítottna a vasutak személyszállítása Angliában közel harminchatszorosa, Franciaországban mintegy tízszerese, áruforgalma amott több mint harmincszorosa, emitt több mint nyolcszorosa volt az egykorú magyarországinak, de a hazai fejlődés üteme erősen elmaradt a lajtántúli mögött is.)

Viszonylag gyors ütemben folyt tovább és igen jelentős eredményekhez vezetett a reformkorban megkezdett folyamszabályozás. Míg a nagyarányú, a földmunkások ezreit mozgósító Tisza-vidéki munkálatok elsősorban az ármentesítés célját szolgálták, a Duna mentén főként a gőzhajózás követelményeire voltak tekintettel. Az 1830-ban alakult és a Rothschild-bankház érdekeltségi köréhez tartozó Dunagőzhajózási Társaság (DGT) az 1880-ig terjedő fél évszázadra szerzett kiváltságot a nagy vízi út gőzhajóforgalmának lebonyolítására. Az 1856. évi párizsi kongresszus szabad víziúttá nyilvánította ugyan a Dunát, de a DGT, amellet, hogy monopóliumának formális megvonásáért nagy közkárpótlásban részesült, a korszak egészen át így is meg tudta őrizni hegemoniáját, sőt képes volt keresztezni néhány magyar tőkés és birtokos azon kísérletét, hogy egy, a szerb fejedelemségben koncessziókhöz jutó angol hajózási társaság működését a magyar szakaszra is kiterjeszthesse. A DGT-nek, amely részese és az állam által szavatolt jövedelem révén is legfőbb haszonélvezője volt a közlekedés forradalmasodásának, 1851-ben 5561 lóerejű 51 gőzhajója, 200 uszályal járta a Dunát, 1864-ben már 12 588 lóerejű 134 gőzöse szállította az utasokat és vontatta 544 uszályát.

Míg a vasútépítés és a gőzhajózás az áruforgalom technikai feltételeinek szintemelkedést jelentő változását hozta, a közutak állapota alig javult. Nagyon kevés új utat építettek, noha a magyar úthálózat a legritkább volt az egész birodalomban. A közmunkaerővel nemcsak a feudális megye, hanem az önkényuralmi közigazgatás is rosszul gazdálkodott. Mindez hozzájárult ahhoz, hogy az új vasút- és gőzhajóállomások forgalomel-szívó hatásának természetes következményein túl is az árucseré számos korábbi csomópontja süppedt a jelentéktelenségbe.

A közműveltség színvonalának lassú emelkedésével, még inkább a gazdasági élet fokozódó kapcsolatteremtési igényével függött össze a postahálózat kiépülése. Az 1860-as évek elején a szűkebb Magyarországon minden lélekre 1,65 db levélküldemény esett, ami az európai átlag harmadát sem érte el, de 1863-ban Pesten már 41 500 magántáviratot adtak föl, s ezt a számot a birodalomban csak Bécs (igaz, négyszeresen) és Trieszt (másfélszeresen) múlta felül.

A vásárok az 1850-es években az ország túlnyomó részén megőrizték korábbi fontos szerepüket, sőt az áruforgalom nagymérvű növekedésével párhuzamosan sokfelé még fokozták is. Ezt jól mutatja a vásárterek rendszeres bővítésének a szükségessége. Jellemző tény, hogy az óbudai Goldberger textilgyár számláira még odanyomatta, hogy felkeresi a gyulai és a debreceni vásárokat, s még inkább az, hogy még 1857-ből is fennmaradt olyan váltója, amely az 1840. évi váltótörvény által tovább éltetett régi szokás szerint keltezésül és a lejárat határidejéül is a gyulai országos vásárokat jelölte meg. Azonban az 1860-as években az iparszabadság megvalósultával az üzlethálózat gyors ütemű fejlődése és a közlekedés forradalmasodása, ami az árunak és vásárlójának mozgását, találkozását minden korábbinál könnyebbé tette, legalábbis az ország legfejlettebb, a nagyvárosok vonzáskörébe eső területein megkezdte a vásárok fokozatos visszaszorítását. Ehhez járult a folyamatos áruellátás feltételeit kialakító raktározás fejlődése több forgalmi csomóponton, így Pesten is, még inkább az itt 1853-ban 626 kereskedőpolgár részvételével megalakult Lloyd Társaság tevékenysége. A Társaság már 1854-ben „gabonacsarnokot”, hamarosan pedig „borcsarnokot” hozott létre a szokványos tőzsdei funkciók ellátására, áruminták, illetve a minőségi követelményeket rögzítő szabványok alapján megkönnyítve a termények adásvételét. 1864. január 8-án nyílt meg végre a pesti áru- és értéktőzsde, amely fellendítette mind

a termények és nyersanyagok, mind az értékpapírok forgalmát. A tözsdének, a kapitalizmus e jellegzetes piacának megnyitása zárta le azt a folyamatot, amellyel Pest a tőkés viszonyok kialakulása során a hazai áruforgalom központjává emelkedett. A gabona, a legfontosabb hazai tömegáru kereskedelmében az 1860-as évekig Győrre volt a vezető szerep. Pest forgalma közvetlenül 1849 után még alig haladta meg Mosonét. A belső vámhatár felszámolása a mosoni piacot gyorsan jelentéktelenné tette, majd az 1860-as években a bécsi versenytársaktól is szorongatott győri kereskedők forgalmának növekedése fékeződött le, míg a pestieké, akik a liszt kivitelben már korábban megszerezték az első helyet, alig több mint egy évtized alatt megkétszereződött. Pest megőrizte korábbi vezető szerepét a gyapjúkereskedelemben, és kialakította hegemoniáját a Lajtántúlról az országba áramló iparcikkek elosztásában. Az ország kereskedelmi központjává emelkedett város évi áruforgalmát 1864-ben 350 millió forintra becsülték, ami egykorú megítélés szerint már meghaladta annak az árucserének az összmenyiségét, amit a szűkebb Magyarország a Lajtántúllal, illetve a külfölddel egyidejűleg lebonyolított. A belső és részben a külső áruforgalom ilyen mértékű koncentrálódása Pesten óriási jelentőséggel bírt a hazai kereskedelmi tőkefelhalmozás és a tőkeáramoltatás további alakulása szempontjából.

Az egykorú Magyarország külső (azaz a birodalom másik felével és a vámkülfölddel) lebonyolított áruforgalmának alakulását történetkutatásunk még nem tisztázta kellőképpen. Tekintettel arra, hogy a belső vámhatár felszámolása után a birodalom két fele közötti áruforgalmat hivatalosan nem tartották nyilván, Magyarország fenti értelemben vett külső áruforgalmára vonatkozóan egyelőre be kell érünk az egykorú számításokra támaszkodó következtetésekkel. A külső áruforgalom összmenyisége a forradalom előttihez képest az 1860-as évek derekára több mint kétszeresére növekedett. Ugyanakkor Magyarországnak a forradalom előtt – alacsonyabb szinten – nagyjából kiegyensúlyozott külkereskedelmi mérlege határozottan passzívra fordult, azaz az exportért bevett összeg rendszeresen alatta maradt annak, amit importért fizettek ki. Az agrártermékek, különösen a búza és a liszt vámkülföldi exportjának gyors növekedése ellenére Magyarország árucseré-kapcsolata a Habsburg-birodalmon kívüli országokkal külső forgalmának töredékére korlátozott maradt. Noha a „magyar tartományok” területe a birodaloménak közel a

felét tette ki, lakosságuk pedig több mint kétötödét, 1851 és 1860 között részesedésük a birodalom vámkülföldi behozatalából csak 12,6%, exportjából pedig csak 9,9% volt, és ezek az igen alacsony értékek – a rendelkezésre álló adatok szerint – csak keveset javultak az 1860-as évek elején. Az egybekapcsoltság folytán árucseréjének túlnyomó részét a birodalom lajtántúli felével lebonyolító Magyarország kivitelének 90%-nál is magasabb hányadát tették ki az agrártermékek és a nyersanyagok, behozatalának viszont megközelítően azonos hányada ipari termékekből, mégpedig közel kétharmad részben textíliákból állott.

4. A BÁNYÁSZAT ÉS AZ IPAR FEJLŐDÉSE

A kapitalista fejlődés nyersanyag-igényeinek kielégítése szempontjából a magyar tartományok bányászatához birodalomszerte nagy reményeket fűztek. Sikerült fokozniok a szinte teljes egészében a kincstárat gazdagító nemesfémtermelést. Az egykorú Európában Oroszország után még mindig a magyar tartományokban bányászták a legtöbb aranyat (átlagosan évi több mint 15 q-t), ami pénzértékben némileg még mindig többre rúgott az évente kibányászott kőszén forgalmi áránál. Noha ugyanez elmondható a hazai ezüst- és réztermelésről is, kétségtelen, hogy a vasbányászat mellett a kőszénbányászat bírt a legnagyobb jelentőséggel már ekkor is, hiszen fejlődése szoros kölcsönhatásban állott az iparosodás egészével.

A széntermelés mennyiségi viszonyai csak a korszak második feléből ismereteseek valamennyire is pontosan. A forradalom előtt még legfeljebb évi 0,5–0,75 millió q-ra becsülhető össz mennyiség az 1850-es évek végén megközelítette az évi kb. 4 milliót, 1865-re pedig 6,2 millió q-ra növekedett. (Ez az összbirodalmi termelés mintegy nyolcadát jelentette.) Míg 1860-ban szinte pontosan fele-fele arányban bányásztak fekete- és barnaszenet, 1865-re az értékesebb feketeszen az össz mennyiség 58%-a fölé emelkedett. Az 1854-ben Magyarországra is kiterjesztett osztrák bányatörvény a polgári bányaszabadság alapelveinek megfelelően szénkutatási jogot biztosított a tulajdonos beleegyezése nélkül is bárkinek, aki hatósági engedéllyel rendelkezett. Az 1850-es évek második felében a kutatást gyakorlatilag az korlátozta, hogy öt évig a birtokosok még feltárási elő-

joggal rendelkeztek. Az 1860-as években az Országbírói Értekezlet állásfoglalásának megfelelően a szénfejtés engedélyezését ismét a földtulajdonos beleegyezésétől tették függővé, a birtokosnak bér fizetését rendelték, az államhatalom pedig megadózta magát a kutatást is. Az 1860-as évek elején a barnaszén mintegy fele került ki a földbirtokosság önkezelésű vagy hazai tőkéseknek bérbe adott szénfejtőiből, míg a másik fele osztrák tőkések, elsősorban a birodalom egyik legnagyobb építőanyaggyártó dinasztíája, a Kőbányán már a reformkorban tégláégetőt állító Miesbach-Drasche család bányáiból. A feketeszenet majdnem teljes egészében lajtántúli tőkés érdekeltségek tulajdonába jutott bányákban termelték ki. A pécsi feketeszénbányákat a DGT szerezte meg az 1850-es évek derekán, a krassó-szörényi hegyvidék kőszéntelepeit pedig a nagyrészt francia tőkével dolgozó Osztrák Államvasút Társaság. Az az óriási ügylet, amely nemcsak a már említett vasúti koncessziókhoz, hanem Magyarország természeti kincsekben leggazdagabb kincstári uradalmainak tulajdonához is juttatta a neve ellenére magántőkés társaságot, jelentős pozíciót biztosított számára a hazai vasércbányászatban és kohászatban is.

A vasbányászat hosszú múltra visszatekintő fokozatos fejlődés eredményeként az 1860-as években minden korábbi meghaladó szintet ért el. 1845-ben a vastermelés mintegy 322 ezer q-ra rúgott, s 1860-ban érte el a 877 ezer, 1864-ben pedig az 1,1 millió q-t. Ez utóbbi mennyiség a birodalmi össztermelés több mint 36%-ára rúgott. Ez Magyarország fontos szerepét jelzi a korai kapitalista fejlődésben oly nagy jelentőségű nyersvasellátásban. Öntöttvasból viszont Magyarországon a birodalom össztermelésének alig 24%-át állították elő, acélból pedig – a rendelkezésre álló adatok szerint – csupán 1%-át.

Az Osztrák Államvasút Társaság a 229 ezer kat. hold kiterjedésű krassó-szörényi kincstári uradalmak területén az ország leggazdagabb feketeszéntelepeinek és óriási erdőségeinek birtokában az összbirodalom egyik legjelentősebb vasipari kombinátját fejlesztette ki a kezére került hámorokból és vasolvasztó hutákból. Az 1860-as évek elején a Magyarországon termelt vas mintegy ötödét, hatodát itt állították elő, mégpedig egyre korszerűbb technikával, amit jól jellemez, hogy 1862-ben Aninán – üzemszerűen először hazai földön – már koksszal olvasztottak vasat. Ennek a roppant mennyiségnek a túlnyomó része feldolgozatlanul vagy félkész

árúként hagyta el az országot. De megközelítően ugyanez történt a hazai birtokosság bányáiból származó vasérc, illetve kohóiból kikerült nyersvas zömével is. Az északi bányavidéken legnagyobb jelentőségre a korábbi vastermelő társulatok fúziója révén alakult Rimamurányi Vasmű Egyesület tett szert. Ez szakítani tudott a földbirtokosok kezén maradt vasművek zömét továbbra is jellemző primitív technikával, s az Osztrák Államvasút Társaság telepein véghezvitt rekonstrukcióval nagyjából egyidejűleg tért át a faszéntüzelés helyett a kőszén felhasználására, a vízierő helyett gőzgépek alkalmazására. 1863-ban az összbirodalom vastermelésében felhasznált gőzgépek mintegy hatoda Magyarországon működött.

A magyarországi bányatermékek jelentőségét a Habsburg-birodalom gazdasági életében jól mutatja, hogy az 1860-as évek első felében a birodalom egész területén kibányászott össztermék értékének több mint 24%-a a magyar tartományokban került a felszínre (az állami monopólium folytán fiktív áron forgalomba hozott só nem is számítva).

A magyar ipari fejlődés egykorú bázisa mind az országban termelt nyersanyag (agrár- és bányatermék) mennyiségét, mind a rendelkezésre álló munkaerőkészletet, mind fogyasztópiacának terjedelmét tekintve szélesnek mondható. E viszonylag széles bázison adódó lehetőségek kihasználása mégsem ment könnyen. A hazai kapitalista iparfejlődés eredményei korszakunkban meglehetősen korlátozottak maradtak. A kvalifikált bér munkásság hiánya jórészt a feudalizmus kori iparosodás viszonylag alacsony fokára vezethető vissza, hiszen az önálló, zömében „saját kezükre” dolgozó kismesterek száma a forradalom előtt még háromszorosán múlta felül a kézműves munkásokét, s velük együtt közel tizennégy-szeresét tette a gyáraknak nevezett, de jórészt alacsony szervezettségi fokon álló manufaktúrák munkáslétszámának. Mindezzel együtt járt a hazai ipar alacsony technikai színvonala, s vele a termelés mennyiségi növekedésének lassú üteme. Az ipari fejlődés feltételei jórészt egybeestek, illetve kölcsönhatásban álltak a tőkés termelés kibontakoztatásának már tárgyalt általános feltételeivel, különösen az iparszabadságnak, a munkaerő- és tőkeáramlás szabadságának, a tőkeellátás fokozásának és a közlekedés új szintre emelésének követelményeivel. Ezek a feltételek a forradalmi áttörés nyomán többé-kevésbé érvényesültek az 1850-es, 1860-as évek adott viszonyai között, lehetővé téve az ipari termelés fokozatos

növekedését, sőt átalakulását, az ipari forradalom bázisának részleges kiformalódását. Hiányzott azonban egy fontos iparfejlesztő tényező, amit a szabadversenyen alapuló kapitalizmus korában sem nélkülözhetett egyetlen, fejlettebb területekkel gazdasági kapcsolatban álló agrárország sem: az állami ipartámogatás.

A korai kapitalista áruforgalomban a legmagasabb összértékkel valamennyi iparág termékei közül a textíliák szerepeltek nálunk. A tőkés textilüzemek versenye a korábban – különösen a szlováklakta országrészen – igen széles körű paraszti fonó- és szövőipart viszonylag gyors ütemben szorította vissza, és térdre kényszerített néhány kezdetleges technikával dolgozó manufaktúrát is. A tőkés versenynek ez a természetes és könyörtelenségében is a fejlődést képviselő velejárója Magyarországon sajátos módon érvényesült. A kistermelők visszaszorulása nem a hazai tőkés textilipar fejlődésének lett a következménye, hanem az országnak az egységes birodalmi piacba való beolvasztása folytán éppen a lajtántúli tőkés textilipar fellendülésével, sőt forradalmasodásával, annak a manufaktúraiparról a gépesített gyáriparra való áttérésével került szoros kölcsönhatásba. Az 1862. évi összeírás szerint a „magyar tartományokban” 17 932, a Lajtántúlon 46 101 önálló textiliparos működött. Átfogó termelési kimutatásokkal nem rendelkezünk, de néhány részletadat is érzékeltetheti a növekvő szintkülönbséget. Míg a „magyar tartományokban” 1859-ben alig több mint 4 ezer pamutfonó orsó működött, addig az importált gyapot majd csaknem egész mennyiségét feldolgozó Lajtántúlon több mint 1,4 millió. Magyarországon a textilipari gőzgépek száma 1852–63 között 4-ről csupán 6-ra, lóerejük 46-ról 90-re emelkedett, míg a Lajtántúlon ugyanezen idő alatt számuk 180-ról 480-ra, lóerejük 3185-ről 10 131-re ugrott. A szintkülönbség – a gazdasági egybekapcsoltság dualista változatát szorgalmazó Kautz Gyula egykorú megfogalmazása szerint – annak ellenére alakult így, „hogy Ausztria magas tőkélypolcon álló posztóipara jó részben a kiváló jelességű magyar gyapjúterméken alapszik, s ebben találja egyik legfőbb biztosítékát”,³ továbbá a Lajtántúlon került feldolgozásra „a magyar tartományokból” kiszállított len és kender is. A 18. században létrejött gácsi posztógyár, az óbudai Goldberger gyár, Spitzer Gerzson ottani pamutnyomó üzeme

³ KAUTZ GYULA, Nemzetgazdaságunk és a vámpolitika. Pest, 1866. 388.

és az eszéki selyemgyár állta valamelyest a lajtántúliakkal a versenyt, anélkül azonban, hogy bármelyikük is túl tudott volna lépni a középüzem szintjén. Kapitalista ipari struktúránk egészére torzító hatású következményekkel járt, hogy a háziipar természetes lehanyatlása folytán is egyre növekvő hazai textilipari szükséglet kielégítését a jelentős részben magyarországi nyersanyagot feldolgozó lajtántúli textilgyárak monopolizálhatták. A textiliparénál nem sokkal bizonyult kedvezőbbnek a bőr-, a papír- és a vegyipar hazai fejlődése sem.

Míg a vastermelésben a magyar birtokosság a bánya- és kohóművek nagy részét még kezében tudta tartani, és az osztrák tőkének lényegében azzal kellett megelégednie, amit a kincstártól megszerezhetett, a fémfeldolgozás terén a lajtántúli tőkés fölény határozottabban érvényesült. Hegemoniája mégsem vált olyan korlátlaná, mint a textiliparban. A kapitalizálódó mezőgazdaság által a vasból készült munkaeszközökre, sőt gépekre támasztott óriási igény egy részét hazai üzemek elégítették ki. Jórészt még korábban Pest-Budán alakult műhelyek fejlődtek kisebb-nagyobb üzemekké (Vidats, Röck), de Mosonban is gépjavító műhelyt fejlesztett mezőgazdasági gépgyárrá a német földről Magyarországra telepedett Kühne Ede. A nagyobb gépeket (cséplőgép, malomgép stb.) még egyedi darabokként, de a mezőgazdasági munkaeszközök legfontosabbjait (vastestű eke, borona, kéziszerszámok stb.), már sorozatban készítették, s ráálltak a városi lakosság és az ipar szükségleteit szolgáló tömegáruk (csövek, építőipari lakatosáruk stb.), sőt a kapitalista gazdaság- és életvitel jellegzetes kellékeinek, például a „tűzbiztos szekrényeknek” a gyártására is. Ganz Ábrahám budai műhelye, amelyben 1844-ben 7, 1848-ban 60 munkás dolgozott, az 1860-as évek derekára több mint 350 munkást foglalkoztató gyárrá fejlődött. Mindenekelőtt az 1855-ben szabadalmaztatott kéregöntésű vasúti kerekeivel érte el nagy, az 1855. évi párizsi és az 1862. évi londoni világkiállítások díjaival is öregbített sikerét. 1867-ben már a százazredik vasúti kerék került ki a gyárból. 1859-ben lépett alkalmazásába Mechwart András mérnök, aki a termelést sokoldalúbbá tette, és Ganz Ábrahám 1867-ben elkövetett öngyilkossága után nem sokkal átvette az üzem irányítását. Az óbudai hajógyár, amely – kevés híján másfélezres munkáslétszámával a legnagyobb hazai ipari üzem volt – a DGT többi, a birodalom más városaiban működő gyártelepeivel szorosan együttműködve növelte termelését. A hazai fejlődés

a lajtántúli üzemek fölányát a fémfeldolgozásban és a gépgyártásban nem ingathatta meg. Elsősorban az osztrák gépipar, amely a belső vámhatár felszámolásakor már óriási előnyben volt a magyarországihoz mérten, aknáztta ki a gépbehozatal korlátozására törekvő kormányzat protekcionista vámpolitikáját. Biztosított birodalmi piacon – beleértve az alig iparosodott Magyarországot – kísérletezhette ki és helyezhette el gépeit, áthárítva belső fogyasztóira a „tanulópénzt” és élvezve a sorozatgyártás előnyeit. Az 1863. évi gőzgépstatistika tanúsága szerint a birodalom területén alkalmazott gőzgépeknek már 81%-a „belföldi” gyártmány volt (ebből alig 2,5% magyarországi), s csupán 19%-a külföldi.

A kapitalista fejlődéssel járó építőipari konjunktúra átmeneti visszaesésektől eltekintve igen jövedelmezővé tette az uradalmi deszkametszők, téglá- és cserépegetők, még inkább a piaci követelményekhez gyorsabban alkalmazkodó tőkés vállalkozók üzemének a működését. A kiváltságos polgárként Pest legnagyobb tűzifa-kereskedőjévé emelkedett Luczenbacher családnak korszakunkban 18 fatelepe volt a városban, és a tűzifa mellett nemcsak épületfával, sőt a saját bányáiban fejtett kővel és az üzemében égetett téglával kereskedett, hanem nagyszabású építési vállalkozásokba is fogott. A Neuschloss testvérek épületfa-kereskedéssel társították a fafeldolgozást, technikailag is gyorsan fejlesztve gyáraikat. Sokoldalú tevékenységüket példázza, hogy 1864-ben parkettgyártó gépre kaptak szabadalmat, de ugyanakkor vállalkoztak vasútállomások építésére is. A téglagyártásban a lajtántúli Alois Miesbach, majd örököse, Heinrich Drasche kőbányai üzemek kerültek az élre. Az 1860-as évek derekán Drasche kezén 11 lajtántúli és 2 magyarországi téglagyár volt, amelyeknek tüzelőanyag-szükségletét 15 kisebb-nagyobb saját, illetve bérelt szénbánya fedezte. Többek között Drasche aknáztta ki bérlőként az esztergomi káptalan dorogi és tokodi szénmezőit. 1868-ban, amikor egy részvénytársaságnak adta át magyarországi vállalatait, kőbányai tégláégetőinek a termelését már évi 35 millió darabra becsülték.

Igazán jelentékennyé az élelmiszeripar néhány ága fejlődött Magyarországon, elsősorban a malomipar. A vízimalmok, a szélmalomok és az állati erővel hajtott szárazmalomok száma még az 1860-as évek elején is mintegy 22 ezer. Az első gőzmalmokat az 1840-es évek iparosítási hulláma idején alapították, számuk 1863-ig 147-re emelkedett. Megjelenésük a primitív malom tömegét tette tönkre, illetve szorította őrlés helyett

takarmánykészítésre, darálásra. A malomipar fejlődése nemcsak kibontakozásának ütemét és elért színvonalát tekintve bizonyult kivételes jelenségnek a korszak gazdaságtörténetében, hanem azért is, mert ebben az iparágban a kisárutermelők tömeges kiszorulása teljes egészében a hazai tőkés vállalkozás felívelésének közvetlen következménye volt. Malomtartási előjogát kihasználva számos nagybirtokos állított fel gőzmalmot, de igazi jelentőségük a malomtársulatok, még inkább a termény-nagykereskedők által alapított városi malmoknak lett. Pest 1867-re a maga 10, túlnyomórészt hazai termény-nagykereskedők tőkéjével alapított gőzmalmával (összteljesítményük évi 1,5–2 millió q-ra rúgott) az egész birodalom liszttermelésének élére került. A magyar liszt nem csupán a hazai búza magas sikértartalma, hanem a pesti nagymalmok kitűnő teljesítménye folytán is igen keresetté vált birodalomszerte és külföldön, hiszen hétféle minőségű lisztet őröltek a másutt szokásos négyféle helyett. Egykorú adatok szerint az 1860-as évek derekán Triesztben nagyrészt lajtántúli exportőrök által behajózott lisztnek kétharmada Magyarországról került ki. A hazai malomipar gőzgépeinek száma és teljesítménye (igaz, egyetlenként a valamelyest is számottevő iparágak közül) nemcsak ugrásszerűen emelkedett (1852 és 1863 között több mint tízszeresére), hanem 1863-ban már meghaladta a lajtántúlit. A magyar tartományok malmaiban 146 gőzgép 3190 lóerővel, a lajtántúliakban 105 gőzgép 2189 lóerővel működött.

A szesziparban az 1860-as évek elején mintegy 230 gyárat, közel 2200 kisüzemet s több mint 54 ezer mezőgazdasági szeszfőzdét tartottak számon. A fejlődést e téren a földesúri előjogok messzemenően korlátozták, nagyüzemi szintre csak néhány városi, elsősorban az ugyancsak kereskedőtőkések által létesített 10 vezető pest-budai szesz-, likőr- és ecetgyár emelkedett. Noha egykorú becslés szerint az előállított teljes szeszmeny-nyiség mintegy 55%-át a hazai üzemek párolták, 1863-ban a birodalom szesziparában üzemeltetett gőzgépeknek alig harmada működött a magyar tartományokban. A szeszipar számára adódó exportlehetőségek kihasználatlanságáért Kautz Gyula 1866-ban a „rövidlátó... adóztatási finaczpolitikát” okolta, „mely a pusztá fiscalizmus szempontjából indulván ki, egy ily nagy jövőjű iparágak felvirágzását elfojtja”.⁴

⁴ Uo. 391.

Mind egykorúan, mind a további fejlődés szempontjából igen nagy jelentősége volt a cukoripar kibontakozásának. Egy nemzedék életében – 1830 és 1860 között – az átlagos cukorfogyasztás közel háromszorosára növekedett, s a hajdan egyeduralkodó importált nádcukrot a répacukor szinte teljesen kiszorította. Néhány nagybirtokos és kereskedőtökés már a forradalom előtt megkezdte a cukorgyártást Magyarországon is, de annak fellendülésére csak az 1850-es évek derekán került sor. A főszerepet lajtántúli vállalkozók játszották, akik felismerve a nyersanyag helyi feldolgozásából származó előnyöket, hegemoniához jutottak a magyar cukoripar egykorú fejlődésében. 1850–65 között a hazai cukoripar termelése több mint tízszeresére nőtt, de a korszak végén még így is alig nyolcadát tette ki az összbirodalminak.

A hazai iparfejlődés egyik öröklött és sajátos módon továbbörökített jellegzetessége maradt a kisipar túlsúlya. A kapitalista fejlődés egyik alapvonása, az, hogy a kisüzemeket pusztító üzemi koncentráció sohasem mentes új kisüzemeket életrehívó kísérőjelenségektől, fokozottan érvényesült Magyarországon. Egyes ágazatokban, mindenekelőtt a textiliparban a lajtántúli gyárak versenye teljesen elsöpörte vagy a háziipar szintjére szorította vissza a kismestereket. Az iparágak egész sorában azonban a kismesterek a nagyipari termelés túlsúlyra jutása ellenére megtalálták beékelődésük lehetőségeit. Az a körülmény, hogy a lajtántúli gyárak – noha bizományosokkal rendelkeztek a „magyar tartományokban” – távolból csak nehezen tudtak eleget tenni egyes megrendelők különleges kívánságainak, a kismestereknek helyzeti előnyt biztosított. Hasonlóképpen az, hogy nekik jutott a javító munka jelentős hányada is, és sűrűn hárult rájuk a hiányzó alkatrészek pótlásának a feladata. Mindez alkalmat nyújtott ugyan a megkapaszkodásra, olykor még gyarapodásra is, de még a középzem szintjéig való emelkedésre is csak nagyon kivételesen. A nagyüzemek, illetve a nagyvállalkozók versenye viszont csak korlátozottan fenyegette az építőiparban dolgozó kőműveseket, ácsokat, kőfaragókat, üvegeseket, a bútoripar kismestereit, az asztalosokat, a kárpitosokat, még kevésbé a jellegzetes falusi mesterembereket, a kovácsokat, a bognárokat, az ácsokat, a kádárokat, a szíjgyártókat. Túlnyomó részben kisiparosok kezén maradt a ruházati ipar, amelynek termelése ugrásszerűen növekedett, hiszen a lakosságnak mind nagyobb hányada hordott szakiparos által készített felsőruhát és lábbelit.

Az igények növekedésével járt együtt bizonyos szolgáltató iparágak fellendülése is, többek között a borbélyoké, fodrászoké, bérkocsisoké, s természetesen valamennyi vendéglátó és szórakoztató üzeméé.

Így válik érthetővé, hogy a kisüzemek tömeges pusztulása ellenére az önálló iparűzők száma nemcsak a feudalizmus korához képest, hanem az adott kapitalista fejlődési szakaszban is gyors ütemben növekedett. Az önálló műhellyel rendelkező iparosok száma Magyarország és Horvátország egész területét számításba véve 1857 és 1869 között 227 ezerről 291 ezerre emelkedett. Ugyanakkor az ipari fejlődés fontos mutatója, hogy a gyárakban és a műhelyekben dolgozó munkások számának a növekedése még gyorsabb ütemű volt. Az ipari munkások összlétszáma az önkényuralom korában legalábbis megkétszereződött, és – pontosan nem rögzíthető időpontban, de minden bizonnyal az 1860-as évek első felében – először a hazai fejlődés során meghaladta az önálló iparűzőkét.

Az ipari fejlődés fellendülése a feudalizmus felszámolása nyomán az önkényuralom viszonyai között is bekövetkezett. Az iparilag fejlettebb lajtántúli tartományokkal gazdaságilag egybekapcsolt országban legértelmesebben a feldolgozatlanul exportált ipari nyersanyagok kitermelése, az ipari alapanyagok előállítása fejlődött, illetve azoknak az agrártermékeknek a feldolgozása, amelyeknek kiszállítása nyers állapotukban megoldhatatlan volt, vagy felesleges költségtöbblettel fenyegetett, itt-honi megmunkálásuk viszont nem igényelt fejlett technikai bázist. Mindamellet a hazai össztermelés mennyiségi visszaesése a textiliparon kívül legfeljebb a papíriparban feltételezhető, a többi iparágban – a lajtántúli versenytársak túlereje ellenére – számottevő fejlődés mutatkozott, ennek mértékét illetően azonban történetírásunk átfogó adatokkal nem rendelkezik.

A fejlődés ellenére a magyar ipar a lajtántúlihoz viszonyítva továbbra is meglehetősen alacsony szintet képviselt. Jól tükröződik ez az 1863. évi gőzgépstatisztika összesítő adataiban. A „magyar tartományok” iparában 480 gőzgép 8134 lóerővel dolgozott, míg a Lajtántúlon 2361 gőzgép 36 276 lóerővel, azaz Magyarországon az összbirodalom gőzgépállományának alig több mint egyötöde működött. Megközelítően hasonló eredményre jutunk a szintkülönbség más, teljesen eltérő módszerrel végzett megközelítése során. Magyarországot (értve ezen valamennyi „magyar tartományt”), amelynek területe az 1860-as évek elején, Lombardia elvesz-

tése után már a birodaloménak valamivel a nagyobbik felét, lakossága pedig az összbirodalom lélekszámának 43%-át tette ki, s amely a bányatermékeknek (sóval együtt) jóval több mint a negyedét szolgáltatva, az összbirodalomban kivetett ipari kereseti adó teljes összegének 17%-ával terhelték csupán. Okkal tételezve fel, hogy az abszolutizmus pénzügyi szervei aligha kedveztek inkább a magyar iparosságnak, mint a lajtántúlinak, megállapítható, hogy a háziipari szintet meghaladó egykorú magyarországi ipari termelés mintegy ötöd-hatodrésze lehetett az összbirodalminak.

A gazdaságtörténeti áttekintés lezárásakor tényként állapítható meg, hogy az önkényuralom korában igen erőteljes gazdasági fejlődés ment végbe Magyarországon. Ezt a fejlődést a feudalizmust felszámoló 1848-as forradalom alapozta meg és a kibontakozó kapitalista átalakulás hajtottá előre. Magyarország betagolása a Habsburg-birodalom gazdasági együttesének a keretei közé aligha korlátozta ennek az európai konjunktúrától is ösztökélt fejlődésnek az ütemét, de nem tette lehetővé, hogy a feudalizmus felszámolását követő első, a kapitalista termelés megalapozása szempontjából olyannyira fontos fejlődési szakaszban Magyarország érdemlegesen javíthasson gazdasági struktúrájának a történeti múltban kialakult és a gazdasági függés forradalom előtti viszonyai között megrögződött torz arányain. Az egybekapcsoltság adott körülményei között ugyanis a magyarországi gazdasági élet parancsnoki pozíciói a hiteléletben, a közlekedésügy és a külkereskedelem területén gyakorlatilag teljesen, az ipar nyersanyagellátása tekintetében pedig túlnyomórészt a hatalmi eszközök és a tőke lajtántúli összpontosítóinak a kezében voltak. Számukra pedig csak alárendelt jelentősége volt annak, hogy a magyarországi gazdasági struktúra öröklött aránytalanságainak a továbbélte-tése, a mezőgazdaság, mégpedig a külterjes mezőgazdaság túlsúlyának a fennmaradása, az ipari fejlődés egyoldalúságai, a nagyipar alapanyag-termelésre és félgyártmányok előállítására, illetve az élelmiszeriparra való összpontosulása és a feldolgozó iparnak túlnyomórészt a kisipari műhelyekre való korlátozódása nemcsak gazdasági, hanem társadalmi vonatkozásban is súlyos, mind nehezebben kiigazítható következményekkel jár.

V. FEJEZET

A TÁRSADALMI ÁTRÉTEGZŐDÉS FOLYAMATÁNAK ELŐREHALADÁSA

1. A POZÍCIÓÓRZÓ NAGYBIRTOKOS ARISZTOKRÁCIA

Magyarország társadalmának feudális struktúrája, noha bomlása már a forradalmat megelőzően előrehaladt, a régi rendszer felszámolásával nem semmisült meg azon nyomban, hanem – szoros kölcsönhatásban a gazdasági fejlődéssel és a függő ország politikai uralmi viszonyainak változásai-val – fokozatosan alakult át.

A vezető réteget továbbra is a nagybirtokos arisztokrácia alkotta. Arisztokrata és nagybirtokos volta egyaránt latba esett pozícióőrzésében. Alig halványodó jelentőséggel az előbbi, megújult formában és tartós érvénnyel az utóbbi. Ennek a rétegnek a többsége viszonylag gyorsan kiheverte a jobbágyfelszabadítás okozta megrázkódtatásokat. Akadt azonban soraikban is olyan, akit a moratórium lejártával a régóta halmozódó adósság fizetési kötelezettségének felújulása, illetve a korszerűtlen gazdálkodás és a tékozló életmód csődbe sodort. Így történt a birtokállományát tekintve egész Európában a legelsők közé számított herceg Esterházy család esetében is. Azonban a Ferenc József által elrendelt zárgondnokság és újabb hatalmas nyugat-európai kölcsönök felvétele révén a család megőrizhette 18 dunántúli és 2 lajtántúli uradalmát, azaz a törzsszállománytól távol eső alföldi birtokait feláldozva megmaradt az ország legnagyobb birtokosának. Voltak arisztokrata nagyurak, akik nemcsak a majorsági állományt őrizték meg és kerekítették ki a birtokrendezés során, hanem az 1850-es, 1860-as években vásárlással még tovább is gyarapították birtokukat. Károlyi György gróf például nemcsak a feudális rendszer felszámolását közvetlenül megelőzően, hanem azt követően is nagymértékben gyarapította birtokállományát. 1853-ban

vásárolta meg 580 ezer forintért a már korábban báró Perényiektől zálogba vett Fejér megyei csurgói uradalmat, 1859-ben 525 ezer forintért a 6825 holdas Pest megyei sőregit gróf Keglevichéktől, 1862-ben pedig a Csernovics család Arad megyei 10 909 holdas mácsai uradalmát 1,5 millió forintért.

Az ország termőterületének közel a negyede – felmérési adatok nem állnak rendelkezésre – maradt az alig 220 arisztokrata nemzetség, mintegy 600–700 család kezén. A korszak végén a 10 ezer holdon felüli 231 latifundium kevés kivétellel, az 5 ezer holdon felüli 495 nagybirtok pedig túlnyomórészt arisztokrata kézen volt. A Habsburg-hatalom, ha politikailag időszakosan szembe is került a magyar arisztokrácia egy részével (egészével sohasem), mindig pártfogolta gazdasági-társadalmi pozícióinak megőrzésében, már csak azért is, mert végső soron változatlanul a nagybirtokos arisztokráciában látta uralma, nem utolsósorban éppen magyarországi uralma legbiztosabb belső támaszát. Ezért is sietett biztosítani az arisztokráciát többek között már 1851-ben „a kormányzati alapelvekben” arról, hogy „a majorátusok és hitbizományok felállítására mindennemű könnyítések engedélyeztetnek”,¹ aminek érvényesítését a hazai főrangú nagybirtokosok és tollforgatók nemzeti érdeknek igyekeztek feltüntetni. Ferenc József 1862 őszén kibocsátott rendeletével ténylegesen megkönnyítette a főrangú nagybirtokos családok számára uradalmaik elidegeníthetetlen s feloszthatatlan hitbizományokká alakítását. Ezáltal is támogatta gazdasági-társadalmi vezető szerepük megszilárdítását, az addiginál is kíváncsabbá téve a magyarországi nagybirtokos arisztokrácia számára az együttműködés megújítását a Habsburg-hatalommal.

A feudális rendszer összeomlásából átmentett birtokaik óriási jövedelme jelentette az egyik, többségük összefonódottsága a birodalmi arisztokráciával s újra erősödő kapcsolatuk az udvarral a másik fő feltételét annak, hogy a hazai közéletben restaurálhatták az 1840-es években megingott vezető szerepüket. Részben ezért vált újra általános gyakorlattá a nagybirtokos arisztokraták élre juttatása, nemcsak a politikai, a kulturális és a társadalmi életben, hanem a gazdasági egyesületekben, sőt a hitelintézetek, a vasúttársaságok, a biztosítótársulatok, az ipari vállal-

¹ *Magyarországot Illető Országos Törvény- és Kormánylap*, 1852. 3–7.

kozások előkészítő bizottságaiban és igazgatóságaiban is. A plebejus indulatú erdélyi tudós, Brassai Sámuel azon berzenkedve, hogy a Tudományos Akadémia élén még az 1850-es években gróf Dessewffy Emil váltotta fel gróf Teleki Józsefet, 1862-ben gúnyosan tette szóvá egy röpiratában, hogy „nálunk Magyarországon minden elnöknek nagyúrnak kell lennie. Én ezt a szokást nem ócsárolom, sőt inkább hálát adok a magyarok istenének, hogy nemzetünk annál előbb van az angolnál, franciánál, olasznál stb., kiknél nem lelnek minden szakban avatott, mégpedig polgártársaiknál mélyebben avatott nagyurat”.²

A nagybirtokos arisztokrácia ugyanakkor szinte zárt kasztként állt a hazai társadalom élén. Kivételszámba ment, ha arisztokraták házasságra léptek akárcsak a birtokos nemesség tagjaival is. Ezek a ritka kivételek is többnyire az erdélyi, illetve a kis számú protestáns, mindenesetre a birodalmi arisztokráciától elszigeteltebb és szerényebb anyagi helyzetű főnemesség köreiből adódtak. Tovább szövődtek a vezető arisztokrata családok külföldi (német, olasz, francia, orosz és elvétve angol) házassági kapcsolatai, még inkább a hazai főnemességet a birodalmihoz hasonlító rokoni szálak a lajtántúli arisztokráciával és nem kevésbé ennek következtében a mind szélesebb körűvé váló birtoklási közösségben is testet öltő érdekkapcsolatok. (A herceg Esterházy családnak az önkényuralom korában életben levő 6 tagja kötött – korábban vagy később – házasságot, egyikük kétszer is, de a választott házastárs egyetlen esetben sem volt hazai. Az Eszterházy grófi család tatai ágának korszakunkban élő tagjai közül kilencen léptek házasságra, de csak egyikük talált – egy másik Eszterházy személyében – megfelelő élettársat a hazai arisztokrácia körében, a Serényi grófi család 14 házasságot kötő tagja közül pedig mindössze kettő.)

Életvitelüket, szórakozásaikat is zártkörűvé tették. Estélyeiken, báljaikon s a legfőbb szórakozásukat jelentő vadászatokon, agarászatokon általában csak „kékvérű” vehetett részt, még a köznemességből kiemelkedett nagybirtokos, magas rangú törzstiszt vagy udvari tisztségviselő is csak kivételképpen. Mocsáry Lajos, aki 1855-ben írott röpiratában még nemzetmentő feladatokra próbálta készíteni – igaz, hogy csak jobb híján – az arisztokráciát, szomorúan állapította meg: „Dölyf és sivár élv-

² Idézi: MIKÓ IMRE, Az utolsó erdélyi polihisztor. Bukarest, 1971. 234–235.

vadászat e kasztnak jellege. Befutja az egész világot élveket vadászni, s nem helyzi büszkeségét abban, hogy a népnek vezére, gyámja, oktatója legyen. Mit bánják ők, akármilyen az alantállók sorsa, nekik hozzá semmi közük, nekik unokáik unokái is épen olyan magas állású urak lesznek, mint maguk.”³ Az 1850-es évek végén az arisztokrácia jövőjét veszélyeztetve látó konzervatív csoport által politikai okokból keltett fraternizálási hullám – nem kevésbé éppen saját osztályostársaik lelki ellenállása folytán – legfeljebb átcsapott a társadalmi korlátokon, de érintetlenül hagyta őket. Az egykorú emlékiró polgár így rögzítette a főúri leereszkedés bántó formáját: „A fiatal főúri hölgyek a nyilvános bálokban táncz alatt nem nyújtották keztyűs kezüket a szintén keztyűs kezű polgárhölgyeknek vagy fiatal embereknek, hanem – parfümtől bűdös zsebbelieiket.”⁴

A társadalmi korlátok fenntartása azonban korántsem jelentette azt, hogy az arisztokrácia politikailag is magába zárkózott volna. Ellenkezőleg, széles látókörű vezetői a megváltozott viszonyok folytán fokozott erővel törekedtek arra, hogy a volt köznemességet, a szélesebb néptömegeket és mindenekelőtt az értelmiséget a maguk uszályába vonják. Az 1860-as években nemcsak az volt a céljuk, s – tegyük hozzá – Ferenc József azonos szándékai folytán nem kevés sikerrel, hogy lehetőleg minden udvari kinevezéstől függő vezető posztra arisztokrata kerüljön, hanem az is, hogy mind nagyobb teret foglaljanak el a hatalmukban maradt felsőház mellett – a többségük által pedig olyannyira megvetett választás útján – a képviselőházban is. Az udvartól nyert pozíciók birtokában ez a törekvésük sem volt eredménytelen.

2. A FELBOMLÓ NEMESSÉG

Míg a hazai arisztokrácia viszonylag a legkisebb lélekszámú volt, de a leggazdagabbak közé tartozott Európában, a köznemességet, amelynek az összlakossághoz viszonyított aránya (5% felett) – a széttagolt Lengyelországot nem tekintve – a legmagasabb volt, átlagos vagyoni helyzete feltétlenül a legszegényebbek közé sorolta az egész kontinensen.

A köznemesség jelentős hányada olyan armalista leszármazottja volt,

³ MOCSÁRY LAJOS, A magyar társasélet. Pest, 1855. 25.

⁴ BÚSBACH PÉTER, Egy viharos emberöltő. II. 2. kiad. Bp. 1906. 33.

aki birtokadomány nélkül került a nemesség soraiba, vagy esetleg éppen megneemesített paraszté, aki csupán hajdani telkét örököltette utódaira. A kisenemesek által lakott községek birtoklási viszonyainak eddigi vizsgálata egyértelműen azt tanúsítja, hogy a feudalizmus felszámolásakor egy-egy kurtanemes-gazdaság átlagos földállománya nem, vagy csak igen kevéssel haladta meg az azonos, illetve a szomszédos helységbeli telkes jobbágyokét. Ugyanakkor magasabb volt köztük mind a törpebirtokosok, mind a nagygazdák aránya. Ennek elsősorban az volt az oka, hogy a differenciálódás során a szélrecsapódás tendenciája saját határaik közt szabadon érvényesülhetett, míg az úrbéresek esetében a telkek felhalmozását, illetve felaprózását tilalom korlátozta. A több tízezer családot számláló parasztsorú nemességben külön-külön sokezeres réteget alkottak az 1848-ig földesúri függésben élő jobbágytelkes és a szerződéses („taksás”, „kurialista”) nemesek. Míg az előbbi réteg a felszabadult úrbéres telkes jobbágytság, az utóbbi – többségében – az 1849 után kisemmizett majorsági zsellérség sorsában osztozott.

1849 után felszínre tört a jobbágytartó birtokos nemesség differenciálódásának, többsége anyagi romlásának százados, a mélyben bontakozó folyamata is. A 18. század dereka óta, amikor a birtokszerzés feudális útjai gyakorlatilag lezárultak Magyarországon, a nemesi birtokok forgalmát mind egyértelműbben a pénz, közvetve s növekvő mértékben az árutermelés szabályozta. A feudális birtokjog megakadályozta, hogy nemesi birtok polgári kézre kerüljön, de ezzel meg a nemzetségen belüli elővásárlási jog biztosításával különösen kedvező feltételeket teremtett a birtokszerzésre azoknak a nemeseknek, akik a majorsági gazdálkodás fejlesztése, gazdag házasság, örökség, jól fizetett hivatal révén számottevő pénztőkét tudtak felhalmozni, s így meg tudták vásárolni a tönkrement családtag birtokát. Az osztatlan nemzetségi javak jó része ilyen módon egy-egy ág kezén összpontosult. A jobbágyfelszabadítás s a közbirtoklás felszámolása után a nemesi nemzetségek tagjainak zöme oly kevés földhöz jutott, amelyen a gazdálkodás egyet jelentett a paraszti életforma vállalásával. Sokan iszonyodva ettől, eladták birtokrészüket a szerencsésebb osztályostársnak vagy a többet ígérő parasztnak, polgárnak. Számos birtokos nemest a moratórium leteltével az 1850-es évek végén felelevenedett régi adósság döntött romlásba. Másokat a jobbágy-szolgáltatás még a tehetősek sorában tartott, de számottevő majorsági

föld híján, 1848 után polgári magántulajdonukká szinte csak a belsőség, az elkülönített legelő és erdő, esetleg a birtokrendező perben elcsikart irtás- vagy maradványföld vált. Elsősorban közülük adták sokan a megtartott megművelése ellenében ismét paraszti használatba földjük egy részét. Nehezen viselték a szokatlan és súlyosodó közterheket, nagy árfolyamvesztéssel adták el kármentesítési kötvényeiket, csakhogy mielőbb pénzhez juthassanak. De azt se igen fektették a gazdaságba, hanem jórészt felélték vagy adósságot fizettek vele.

A feudális világból csak szűkös anyagi javakat átörökítő, vagy az átmenet megrázkódtatásai során elvérző nemesi rétegekkel meg az úri birtokos életformának éppencsak a peremén megkapaszkodókkal szemben a köznemesség egy vékony rétege tehetős nagybirtokosként, egy másik, számbelileg kiterjedtebb része, fokozatosan konszolidálódó középbirtokosként vághatott neki a kapitalista korszaknak. Ezek már a feudalizmus válsága idején többé-kevésbé jól szervezett majorsági gazdasággal rendelkeztek, amely az átvészelés, sőt a felemelkedés bázisának bizonyult. Sokuk esetében, különösen a Dunántúl egyes vidékein, a feudális járadék viszonylag korlátozott, inkább csak kiegészítő szerepet játszott, így pótlása csak átmeneti zökkenőt jelentett. Egyesek közülük majorsági szántókból, elkülönített erdőkből, legelőkből, a volt úrbéresektől elvont földekből kikerekedett birtokukat nemcsak megőrizni, hanem még gyarapítani is tudták. A majorsági felszerelést és a cselédséget kezdetben ledolgozással társítva, a gabonakonjunktúra teremtette lehetőségek kihasználásával – a nagybirtokosok többségének sikeres példája nyomán – tértek át a tőkés termelésre.

A nemesi származású földbirtokosság egykorú birtokviszonyait nem ismerjük pontosan. 1867-ben kimutatás készült a birtokok megoszlásáról. Ez nem azonos ugyan a birtokosokéval, hiszen egy birtokosnak több község határában is lehetett földje, de jobb híján mégis alkalmas arra, hogy érzékeltesse a földbirtokosság rétegezetttségét. Az 5 ezer kat. hold feletti birtokokról megállapíthattuk, hogy túlnyomó részük a nagybirtokos arisztokrácia kezén volt. A további kategóriák így következtek:

1000–5000 kat. hold között	4 700 birtok
200–1000 kat. hold között	13 748 birtok
100– 200 kat. hold között	11 365 birtok

Az első kategóriába tartozó birtokok túlnyomó része köznemesi származású nagybirtokosok kezén volt, kisebb hányada arisztokraták jószágához tartozott. A hajdan jobbágytartó nemesi birtokosság derékhada a 200–1000 hold közötti birtokokon osztozott. A 100–200 hold köztiek jelentős részén is nemesi származásúak gazdálkodtak, de számos e kategóriába eső birtok állt – különösen az Alföldön – tehetős volt jobbágygazda, még inkább mezővárosi civis tulajdonában. Az országban 130–140 ezer nemesi származású család élt a feudalizmus felszámolásakor. A fentiek alapján megállapítható tehát, hogy legfeljebb minden ötödik-hatodik köznemesi család számára biztosíthatta birtoka az „úri gazdálkodó” életformáját a kapitalizmus kibontakozása idején.

A nemesség zöme Magyarországon is – mint Európa-szerte mindenütt – anyagi erejében megfogyatkozva esett át a feudális rendszer felszámolásán. Vezető rétegei számára előnyös volt a jobbágyfelszabadításnak a majorsági birtokot messzemenően kímélő végrehajtása. Többsége számára viszont súlyos hátrányt jelentett eredendő szegénysége, illetve a differenciálódás százados folyamatának felgyorsulása a feudalizmus válsága, majd felszámolása idején, a nemzeti elnyomás viszonyai közt. Elvesztek a régi előjogok, de nem vált valósággá az, amiért közülük olyan sokan mertek és tudtak hátat fordítani a kiváltságok világának. Nem vált valósággá a nemzeti önrendelkezés, s a nemcsak érzelmi okokból kívánt, hanem az érvényesülés nagyobb lehetőségével is kecsegtető polgári nemzeti állam. Nemcsak az önálló nemzeti piac létrejöttéhez fűzött – illúzióktól sem mentes – hajdani remények foszlottak szét, hanem az önkényuralom politikája és a passzív ellenállásban testet öltő hazai visszahatás folytán többségük számára időlegesen a közhivatali pálya is járhatatlanná vált, noha a középbirtokosság jelentős része – a százados tradíciók alapján – még korszerű szakképzettség híján is egyedül saját fiait tartotta arra igazán hivatottnak.

Mocsáry Lajos az 1850-es évek derekán úgy ítélte, hogy a középbirtokos nemesség – jellegzetes fogalomhasználata szerint – „a táblabíró osztály, nemzetünk e legjelentékenyebb része” önmagában is nagyon sokarcú képlet: „az egész osztályt véled érinteni, vagy sújtani, s azon veszed észre magadat, hogy csak kis részletet illet ítéleted, a többire nem alkalmazható”. A középbirtokos nemesség társadalmi törekvéseit vizsgáló Mocsáry szélesre készített körképében feltűnik többek közt „ki

csupán azon töri fejét, mi comme il faut [értsd: milyen a kifogástalan viselkedés], mit csinálnak Pesten a mágnások”, a „táblabíró, ki mióta megyegyűlés és sedria [megyei törvényszék] nincs, tökéletesen kiesett minden szerepből s magát semmi újba betalálni nem tudja.” Ez utóbbihoz áll közel az, aki „bezárt magas kapuja mögött magát most is kis királynak véli, elgondolja dicső bajszos ősei sorát, vagy legalább a robot és hosszú fuvar lehunytt idejét, s mély fájdalommal látja előre nemzetségi neve fényének hanyatlását”, és az is, „ki élet módjában s gazdasága vitelében örökösen idézi az öregek axiomáit, s ephemer [tiszavirágéletű] kísérleti viszketegnek, bolondságnak tart minden újítást. Szégyennek, zsidónak való piszkos mesterségnek tart minden kereskedést, minden ipar üzletet, s attól tart, ha ilyenbe keverednék, ősei megfordulnának sírjokban.” Velük szembeül Mocsáry seregszemléjében többek között az, „ki, mint egy amerikai erdőirtó, vállalkozásokról, speculációkról álmodozik”, és a „tüzes demokrata, ki tagadja, hogy nemes ember, ki csak polgár, csak ember és magyar akar lenni, s minden legkisebb aristocraticus ragadványt le akar rázni magáról”.⁵ A mentalitását tekintve is nagyon heterogén középbirtokos nemességben az 1850-es években – Mocsáry művének tanúsága szerint is – jelentkező ellentétes tendenciák küzdelme az évtizedfordulótól – mint látni fogjuk – ismét szoros kölcsönhatásba került a politikai fejleményekkel.

Az önkényuralom viszonyai között a létalappjukat a gazdálkodásban megőrző különböző szintű birtokos nemesi rétegeknél általában nehezebb helyzetbe került a nemesi származású birtoktalan értelmiség. Aki nem boldogult közülük szabad pályán, elsősorban ügyvédként, gazdatisztként, az csak a nélkülözés vagy az önbecsülést rongáló, közmegvetést kiváltó hivatalvállalás közt választhatott. A városok, különösen az alföldi és a dunántúli mezővárosok nagyszámú kurtanemes kisiparosa viszont – kiváltságai elvesztése után – meglehetősen gyorsan olvadt össze a vele szinte azonos életformát élő, parasztsorból jött városi mesteremberek, árusok, kocsmárosok rétegével, társadalmi tudatát tekintve a kisbirtokossággal rokon szemléletű kispolgársággá.

A nemesség töredéke nagybirtokosként, mintegy nyolcada középbirtokosként helyezkedett el a kora kapitalizmus kori társadalmi szerke-

⁵ MOCSÁRY LAJOS, A magyar társasélet. Pest, 1855. 110–111., 116.

zet felső szektoraiban, zöme megoszlott a parasztságba tagozódó kisbirtokosság, a vezető rétegekhez csapódó, illetve az úri életforma peremvidéken megkapaszkodó értelmiség és a polgárságba szakadó kisiparosság között.

3. AZ ÁTALAKULÓ POLGÁRSÁG

Jelentékeny változások következtek be a mind nagyobb gazdasági és némileg növekvő társadalmi szerephez jutó polgárság helyzetében, összetételében. A volt patríciusok és a polgárjog tegnapi kiváltságosai még sokat megőriztek korábbi közéleti szerepükből, másnál könnyebben kerültek a csökkenő jelentőségű céhek élére, a kereskedelmi és iparkamarák tisztségviselői közé. A hatalom az 1850-es években szívesen juttatta őket a városi tanácsba, sőt sok helyütt tették ugyanezt a hagyományörző választók az 1860-as években is. Hajdani előjogaik tisztelete mégis gyorsan fakult a vagyon – velük egyre kevésbé azonos – urainak növekvő tekintélye mellett. A rendi válaszfalaknál erősebbeknek bizonyultak a nemzetiségiek és a vallásiak. A kapitalista fejlődéssel párhuzamosan erősödött elsősorban a szerb és a román polgárság törekvése arra, hogy megnövelje súlyát a nemzetiségük lakta területek városaiban, s ha lehet elhódítsa a vezető szerepet a német és a magyar polgárságtól.

A német túlsúly elleni viaskodásban olykor egymásra talált az 1850-es években a magyar és a nemzetiségi polgárság, annál is inkább, hiszen az némiképpen összefonódott az önkényuralom elleni küzdelemmel. Noha a hazai német polgárság zöme korántsem volt általában, még kevésbé fenntartások nélküli híve az önkényuralmi rendszernek, a hatalom kisebb-nagyobb előnyökhöz juttatta, kedvezett neki a germanizálás, fiai gyorsan haladtak a hivatalnoki, katonatiszti pályán. Az 1850-es években az országba áramló, zömében német tisztviselők tömege elsősorban velük került társadalmi kapcsolatba, s ha meggyökeresedett, úgy a német városi polgársággal együtt járta meg a fokozatos asszimiláció útját, gyarapította mindenekelőtt a városi értelmiség államhivatalnoki rétegét. A német elem túlsúlya városaink életében mégis éppen az önkényuralom korában tört meg véglegesen a nagy gazdasági-társadalmi változások nyomán bekövetkezett városbaáramlás hatására. Egyes területeken megmaradt helyi vezető szerepe, csak éppen tartalmi jelentősége csök-

kent. Így volt ez a Szepességben, amelynek hosszú hanyatlási folyamatát a Galíciát a Kárpátokkal párhuzamosan átszelő, a kereskedelmi forgalmat ott is kelet-nyugati irányba terelő vasútvonal megnyitása zárta le. Így volt az erdélyi szász városok esetében, amelyeknek „tartományon” belüli hegemoniája a vasúti összeköttetés kiépüléséig maradt fenn, de a gőzhajózás térhódításával balkáni piacát is mind erősebben veszélyeztette a távolabbi iparosodott területek kereskedelme.

A fejlettebb városok túlnyomó részben német eredetű kiváltságos polgárságából viszonylag kevesen emelkedtek a vállalkozó nagypolgárok sorába. A hajdan privilegizált kereskedést vagy műhelyt többségük megőrizte, de egyben annak foglyává is vált. Csak néhány kézműves mesternek sikerült közülük műhelyét gyárrá fejlesztve nagypolgárrá válnia, zömük ragaszkodva a megszokotthoz, a hagyományosan tisztas megélhetést biztosító keretekhez, a közép- vagy kispolgárság soraiban rekedt. Ugyanakkor a hajdani kiváltságos polgárság jelentős hányada öröklött vagy idejekorán szerzett ingatlanállománya révén egyik legfőbb haszonélvezője lett a bontakozó kapitalista városfejlődésnek. Többségük ugyan csak a telekárak emelkedésének a hasznát tudta lefölni, de szép számmal akadtak a soraikban olyanok, akik a korábban alacsony jövedelmű rakodó terek, földszintes lakóházak, műhelyek, raktárépületek helyére emeletes, Pesten immár többemeletes lakóházakat építtetve, magas bérjövodelemre tettek szert. Nem egy közülük vállalkozóként aknázza ki az építkezésekkel kapcsolatos, illetve a közlekedés fejlődése és a folyamtszabályozás által támasztott konjunkturális lehetőségeket.

A magyarországi tőkés fejlődés ismertetett sajátosságainak megfelelően pusztult és újult meg az iparúzó kispolgárság. Az iparágak egész sorában a lajtántúli, az élelmiszeriparban a hazai nagyüzemek gyors ütemben kibontakozó versenye készítette a legnagyobb számban műhelyük és önállóságuk feladására a kézműves mestereket, de hozzájárult ehhez a kisiparban a külső nyomás fokozódásával éleződő verseny is. Különösen a privilegizált helyzethez szokott, a változó körülményekhez beidegzettségük és tőkehiányuk miatt alkalmazkodni képtelen céhes mesterek térvészése volt viszonylag igen gyors. Jól tanúsítja ezt a többi városnak minden bizonnyal ebben is elébe vágó Pest-Buda példája, ahol az 1848 előtt működő mestereknek és örököseiknek az 1850-es évek végére csak az egyharmada, az 1870-es évek elejére pedig mindössze az egyötöde maradt önálló

iparúzó. A kapitalista fejlődés kibontakozása, mindenekelőtt az eszköz-váltás a mezőgazdaságban, a közlekedés forradalmasodása, a városfejlődés, az importált gépek karbantartásának a szükségessége szoros kölcsönhatásban a munkamegosztás előrehaladásával és a háziipar elsorvadásával új kisipari egzisztenciák tömegének a megteremtését is lehetővé tette. Ehhez járult a városiasodással és az életforma átalakulásával összefüggésben az, hogy a borbélyok, fodrászok, bérkocsisok, sőt más szakmabeliek közül is mind többen vállalkozássá fejlesztették a személyes szolgálattételt. Mindennek eredményeként növekedett, legalábbis az 1850-es évek második felétől a kézművesek tömeges proletarizálódása ellenére az önálló iparúzók, túlnyomó részben a kisiparosok száma, mégpedig az összalakosság 1857 és 1869 közötti gyarapodását kétszeresen meghaladó ütemben, mint említettük 227 ezer főről 291 ezerre.

Az 1860-as években az össznépesség mintegy 4 százaléka gyarapodó, kisebb részben bevándorlás, nagyobb részben az országos átlagot még erősen meghaladó természetes szaporodás útján növekvő arányú zsidóság polgárosodásának hosszú folyamata fontos szakaszához érkezett a feudalizmus felszámolásával. A korábban szinte társadalmon kívüli létre szorított zsidók 1849-ben kimondott teljes jogegyenlősítését az önkényuralom, amely a szabadságharc támogatásáért külön is megsarcolta őket, nem ismerte el. Lakhatási és iparúzási jogait átmenetileg ismét korlátozta, földvásárlásukat is eltiltotta, az összeolvadás előmozdítására 1849-ben törvénybe iktatott polgári házasságkötés lehetőségét pedig elvetette. Feudalizmus kori helyzetükhöz mérten így is megkönnyebbedett gazdasági tevékenységük, amely 1860 után, az iparszabadság meghirdetésével és a földvásárlási tilalom felszámolásával gyakorlatilag szabaddá vált. A hazai zsidóság korábban sem volt egységes. Jelentősen különböztek a történeti fejlődés eltérő előzményei folytán a zömben a Dunántúlon és az Alföldön élő, régóta a polgárosodás útját járó, illetve a túlnyomórészt az északi és keleti országrészekben megtelepedett elmaradottabb zsidóság gazdasági, életformabeli és tudati viszonyai. Ehhez járult a vagyoni rétegződés, differenciálódás felgyorsulása a gazdasági fejlődés hatására, ami oda vezetett, hogy a kapitalizmus korára a zsidóság mint társadalmi képzet felbomlóban volt, zömét a fokozatosan gyengülő vallási kötelékeken kívül mindinkább csak a külső nyomás, a megkülönböztetés maradványai és továbbélő következményei fűzték össze.

A hazai nagypolgárság élére a nagykereskedők, pontosabban a termény-nagykereskedők csoportja került. Tagjai jórészt a hazai zsidóságnak abból a rétegéből emelkedtek ki, amelyet a földszerzés tilalma, az ipar és a városi kereskedelem gyakorlásában eléje szabott korlátok egykor céhen kívüli iparüzésre, regálék bérletére, pénzüzeti tevékenységre, és aminek a jelentősége még nagyobbá vált, a gyapjú, a nyersbőr, a toll és a gabona gyűjtőkereskedelmének a területére szorították. Arra a hajdan kevésbé irigylet, mert fáradságos és szerény jövedelmű tevékenységi körre, amelyet azonban a kapitalista fejlődés tartós nyersanyagigénye a kereskedelmi tőkefelhalmozás kivételesen gazdag forrásává alakított. Egyes kereskedőcsaládok már korábban a mezőgazdasági termékek felvásárlásának, gyűjtésének és piacra juttatásának olyan szervezeteit alakították ki, amelyek az 1850-es és 1860-as évekre néhány tucat nagykereskedő kezében összpontosították a hatalmassá növekedett belső és külső terményforgalom zömét. Ez a nagykereskedő réteg Pesten tömörült, ez lett kereskedelmi tevékenységének központja. Itt bontakoztatta ki – a kereskedelemben felhalmozott tőkéjének mind jelentősebb hányadát ömlesztve át az iparba – a hazai kapitalista fejlődésben oly nevezetes szerephez jutó tőkés malomipart, alapozta meg széles körű, de kevésbé jelentős más irányú ipari vállalkozói tevékenység mellett a szeszgyártás kifejlesztését is.

A közép- és kispolgárság soraiban helyezkedett el a zsidóság nagy többsége. A nyerstermény-kereskedők mellett mind nagyobb számban kerültek ki a zsidó középpolgárok közül az iparcikket árusító városi szaküzletek, a kisebb-nagyobb vidéki malmok, szeszfőzdék, fűrésztelepek és egyéb üzemek tulajdonosai. Kisiparosként azokban az iparágakban foglalatoskodtak, amelyeket a céhekből való kirekesztettségük idején szoktak meg, sőt még azokban a történelmi korszakokban, amelyekben jelentősebb felszerelést igénylő ipari tevékenységet azért sem folytathattak, mert szüntelenül az fenyegette őket, hogy lakóhelyük elhagyására kényszerülnek. Legmagasabb a zsidó szabók s általában a ruházati iparban dolgozók aránya volt, de számos kárpitos, ötvös, órás és más kézműiparos is kikerült soraikból. Vidéken a földbirtokosok zöme zsidó regálebérletet tartott, magasra emelt bérleti díjak révén osztozva vele a kocsmajövedelemmel összefonódó pénzületi haszonban. Az 1860-as években a modern hitelrendszer fokozatos térhódítása, s egyidejűleg a földvásárlási tilalom felszámolása nagyban hozzájárult annak a folyamatnak a kialakulásához, amely a re-

gálébérlők pangó s így részben hitelügyletekben kamatozó pénztőkéjét közvetlenül áramoltatta az agrártermelésbe, s a regálébérlőből földbérlőt, esetleg kis- vagy középirtokost formált. Különösen az iparszabadság meghirdetése nyomán és szoros kölcsönhatásban azzal, hogy a mezőgazdaság és a szorosan vett paraszti népesség rendszerebbé váló iparcikkigényének kielégítésére az időszakosan sorra kerülő kirakodó vásárok már nem bizonyultak elegendőnek, mind több zsidó házaló, vándorkereskedő nyitott szatócsüzletet a korábban boltot nem ismerő települések ezreiben, s vált a falu jellegzetes kispolgári alakjává.

A különböző kategóriájú kereskedők együttes számának viszonylagosan gyors növekedése az egykorú statisztikai adatok tükrében is szembeötlő. Amíg 1847-ben (az erdélyiek mellőzésével ugyan) csak 21 512-re becsülték a számukat, az 1857. évi népszámlálás tanúsága szerint a „magyar tartományokban” összesen 42 443, az 1869. évi szerint pedig már 51 507 önálló kereskedő működött.

A fokozatosan hanyatló gazdasági jelentőségű, de még számottevő polgárságot koncentráló Szepességen és az erdélyi Szászföldön kívül a nemzetiségi tömbök saját polgársága még a korlátozott hazai kapitalista fejlődésnek is csak csökevényes, provinciális mellékvonulataiban jutott némi szerephez. Horvátországban a városi kisiparosság és a helyi kereskedőpolgárság nagyjából a belső munkamegosztásnak – a jobbágyfelszabadítás adta lökés ellenére – meglehetősen vontatott fejlődésével párhuzamosan erősödött. A magyarországi agrártermékek kivitelének Triesztbe térése a távolsági kereskedelmet a legfontosabb lehetőségétől ütötte el. Noha a bányák és a nagy erdőségek jórészt a külföldi tőke kezébe kerültek, a fakitermelésbe, a fafeldolgozásba és a faáruk exportjába a horvát kereskedőpolgárság is bekapcsolódott. A tengermellék élénkebb áruforgalma és a kikötőváros fejlődő ipara elsősorban Fiume olasz polgárainak vagyonosodását mozdította elő.

A szerb, a román és a szlovák polgárság sem igen tudott kibontakozni a helyi kereskedelem és a kisipari tevékenység szűk, csak lassacskán táguló köréből. A nemzetiségek lakta területek természeti kincseivel a zömében magyar nagybirtokossággal, a kincstár vagy a külföldi tőke rendelkezett, kiaknázásukban a nemzetiségi polgárok kevéssé részesedtek. Az agrártermékek távolsági forgalma a magyar városok nagykereskedőinek kezére került. A nemzetiségiek általában legfeljebb az erdei termékek értékesítése,

a délvidéki szerb kereskedők pedig az élőállat-kereskedelem terén versenyezhettek velük némi sikerrel. Korlátozott maradt kereskedőtökéseik ipari tevékenysége is. A legfőképpen szlovák szövő-fonó háziiparosokat bedolgoztató kereskedőket gyors ütemben szorította vissza a lajtántúli textilipar. A kárpátukránság körében a polgárság ez idő tájt még önálló társadalmi réteggé sem igen tudott fejlődni. Erdélyben is inkább vergődött, mint fejlődött néhány, polgári alapítású manufaktúra. Országos jelentőségre – ha csak átmeneti időre is – a brassói román kereskedők részvénytársasága által az 1850-es években alapított zernyesti papírgyár tett szert. Fűrésztelepek, szeszfőzdék, helyi szükségletre termelő malmok viszonylag nagyobb számban voltak nemzetiségi kézen, anélkül azonban, hogy tulajdonosaikat termelésük a középpolgári lét alsó lépcsőinél magasabbra lendíthette volna. A nemzetiségek lakta viszonylag fejlettebb területek városaiban sor került a nemzetiségi polgárság takarékpénztár-alapítási kísérleteire, többségük azonban ekkor még a helyi hitelviszonyok alakítását sem tudta érdemlegesen befolyásolni.

4. AZ ÉRTELMSÉG FOGLALKOZÁSI STRUKTÚRÁJA

Az értelmiség, amelynek számarányánál jóval nagyobb jelentőségű volt politikai és kulturális szerepe, az 1857. és az 1869. évi népszámlálások adatai alapján feltételezhető szerény gyarapodása ellenére az önkényuralom korában nem haladta meg az összlakosság 7 ezrelékét. (A két népszámlálás közötti időben a javarészből igen elmosódott határú értelmiségi kategóriákba soroltak összlétszáma „a magyar tartományokban” 95 587-ről 113 804-re emelkedett, ami csak kevésbé haladta meg a népesség általános növekedési ütemét.) Az értelmiségi rétegek arányának és összetételének a megítélését az egykorú adatszolgáltatás fogyatékoságai rendkívül megnehezítik. A műszaki és az agrárértelmiséget a népszámlálások alkalmával túlnyomó részben a köztisztviselők, illetve az ipari és a mezőgazdasági alkalmazottak közé sorolták. Az utóbbiak közül a gazdasztek számát – az erdélyiek mellőzésével – Fényes Elek 1847-ben 6540-re, Galgóczy Károly 1855-ben viszont csak 4958-ra becsülte. A magánalkalmazottként dolgozó mérnökök, műszaki értelmiségiek – náluk